

Stambeno graditeljstvo brodmoravičkog kraja do prve polovine 19. stoljeća

Tušek, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:580614>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI RAD

Stambeno graditeljstvo brodmoravičkog kraja do kraja prve polovine 19. stoljeća

Rijeka, srpanj 2021.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI RAD

Stambeno graditeljstvo brodmoravičkog kraja do kraja prve polovine 19. stoljeća

Student: Katarina Tušek

Studij: Dvopredmetni diplomski studij povijesti umjetnosti i povijesti

Mentor: dr. sc. Marijan Bradanović, red. prof.

Rijeka, srpanj 2021.

Sadržaj

1. Uvod.....	5
2. Povijesni pregled Gorskog kotara od kasnog srednjeg vijeka do prve polovine 19. stoljeća .	6
2.1. Geografski smještaj i prirodne značajke Gorskog kotara.....	6
2.2. Povijesni pregled Gorskog kotara.....	7
2.2.1. Povijesni pregled Gorskog kotara do polovice 15. stoljeća.....	7
2.2.2. Povijesni pregled Gorskog kotara od 15. do 18. stoljeća.....	10
2.2.3. Povijesni pregled Gorskog kotara u 19. stoljeću	17
2.3. Geografske zone Gorskog kotara.....	18
3. Povijesni razvitak brodmoravičkog kraja.....	20
3.1. Opće karakteristike stambenog graditeljstva Gorskog kotara	26
4. Odabrani primjeri stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja	29
4.1. Delači	29
4.1.1. Kuća Delač	29
4.1.2. Kuća Ožanić – Žižek	31
4.2. Gornji Kuti.....	33
4.2.1. Kuća Mance	33
4.3. Smišljak / Mrakun.....	34
4.4. Doluš.....	36
4.5. Colnari.....	38
4.6. Zavrh	41
4.7. Podstene.....	43
4.8. Donja Dobra.....	44
5. Karakteristike stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja	47
6. Današnje stanje stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja	50
7. Zaključak	52
8. Literatura.....	53
9. Popis priloga	56

Sažetak

Tema ovog diplomskog rada vezana je prvenstveno uz istraživanje, stilsku analizu te katalogiziranje odabranih primjera profane arhitekture nastale u maniri stambenog graditeljstva sa specifičnim arhitektonskim karakteristikama prilagođenim kulturno – povijesnim, geografskim ali i klimatološkim uvjetima u kojim su nastajali, zbog čega je temi pristupljeno i interdisciplinarno, s kulturološkog i etnografskog aspekta. U diplomskom radu dan je kratak pregled povijesnog razvitka Gorskog kotara, s posebnim fokusom na područje brodmoravičke općine, razvoj i tipologiju naselja te na stilske karakteristike i specifičnosti u stambenom graditeljstvu brodmoravičkih zaseoka, pri čemu su izdvojeni neki od zanimljivijih primjera graditeljskog nasljeđa, a obuhvaćeni su i gospodarski aneksi građevina koji su predstavljali sastavni dio funkcionalnih obiteljskih domaćinstava u ruralnom krajoliku. Ovaj diplomski rad predstavlja samo početak detaljnijeg istraživanja ovakve tematike, te poticaj bavljenja istom.

Ključne riječi: Brod Moravice, Gorski kotar, tradicijsko graditeljstvo, elementi stilskog graditeljstva, rani novi vijek, prva polovina 19. stoljeća

1. Uvod

Iako kraj bogat pokretnom i nepokretnom kulturnom baštinom, prostor Gorskog kotara, a posebice područja graničnih zona, poput Brod Moravica, i dalje predstavljaju još uvijek u nedovoljnoj mjeri istražen i pravilno valoriziran prostor, o čemu svjedoči i manjak literature koji se bavi navedenom problematikom. Najiscrpnije informacije koje su poslužile kao polazišna točka pri pristupanju ovom diplomskom radu nalaze se u knjizi „*Gorski kotar*“, djela grupe autora, iz davne 1981. godine, pri čemu je pristupanju problematike najviše pomogla analiza etnografskih prostora i sadržaja koje potpisuje Beata Gotthardi – Pavlovsky, te poglavlje o specifičnostima svakodnevnog života u Gorskom kotaru kroz povijest, autora Alojza Crnića, u kojem se dobiva šira slika koja dodatno može rastumačiti i objasniti povezanost čovjeka s krajem u kojem živi, radi, djeluje ali i gradi svoju stambenu arhitekturu.

Važan doprinos sintezi i valorizaciji brodmoravičke povijesti te njenih spomeničkih i etnografskih specifičnosti, gledano kroz domenu materijalne i nematerijalne kulturne baštine, pružaju nam djela brodmoravičkog autora Viktora Jurkovića, *Brod – Moravice* (1969.), *Po dragom goranskom zavičaju – Brodmoravički kraj* (1981.) i *Na zemlji goranskoj* (1984.)

Ovaj rad trebao bi se smatrati tek polazišnom točkom i poticajem za dodatno, temeljitije i interdisciplinarno istraživanje, za detaljniju i stručnu povijesnoumjetničku stilsku analizu svakog pojedinog dobra od kulturne važnosti, kao i njihovu konačnu sistematizaciju i katalogiziranje prema naseljima u kojem se nalaze - u ovom slučaju iznimnih primjeraka stambenog graditeljstva. Budući da se radi o izrazito bogatom spomeničkom području smještenom na malom području, ono je još nedovoljno istraženo, a pruža veliki potencijal za detaljnije razumijevanje stilske izričaja ovog podneblja, kao i očuvanje baštine od njenog propadanja, u smislu njene trajnije valorizacije.

2. Povijesni pregled Gorskog kotara od kasnog srednjeg vijeka do prve polovine 19. stoljeća

2.1. Geografski smještaj i prirodne značajke Gorskog kotara

Gorski kotar je smješten na području zapadne Hrvatske, sa sjeverne i sjeverozapadne strane omeđen Slovenijom, Riječkim zaljevom na jugozapadu, Ogulinsko – plaščanskom udolinom na istoku te područjem Like na jugoistoku. Na sjeveru je međa Gorskog kotara u potpunosti istovjetna s linijom granice dviju republika, pri čemu se u najvećem svom dijelu podudara s tokom dviju rijeka, Kupe i Čabranke. U svojoj srži ona predstavlja i povijesnu granicu koja korijene vuče iz 17. stoljeća, kad je i u vrijeme Habsburške Monarhije dijelila slovensku pokrajinu Kranjsku od Hrvatske, a kasnije i austrijski dio od ugarskog dijela Monarhije. Sve do kotlinskog proširenja Gumance, smještenog sjeverno od Klane, međa se Gorskog kotara podudara s granicom Hrvatske i Slovenije, a potom i granicom čabarskog područja s klanskim krajem, kojeg već možemo okarakterizirati kao prijelaznu zonu ka Hrvatskom primorju. Važno je to zbog činjenice kako granica koja iz te polazišne točke kreće prema Kvarneru vrlo je izražena, budući se u tom kraju posebice ističu temeljne različitosti između gorske ili kontinentalne klime, s mediteranskom.¹

Uz Riječko primorje i Istru, Gorski kotar svojim je smještajem najzapadnije područje hrvatskog etnikuma. U doba napada Osmanlija na ovo područje bio je bliži Zapadu, a njegova udaljenost od turske granice pogodovala je i gospodarskom razvitku. Budući da je relativno zatvoreno i šumovito gorskokotarsko područje, obilježeno dugim i obilnim zimama, kao takvo bilo teško prohodno, osmanska su napadanja na ovim prostorima bila zaustavljena i preusmjerena ka sjeveroistoku, blizu područja Bele Krajine u Sloveniji.²

Gorski kotar ugrubo se, prema geografskim, gospodarskim i narodnim značajkama, dijeli u pet mikroregija.

Iako omeđen prethodno navedenim geografskim, ali i povijesno dugotrajnim i snažnim žarištima ovaj je, svojim opsegom, relativno mali prostor Hrvatske, dugo vremena imao

¹ ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plaščanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plaščanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012., 5.

² PAVIĆ, RADOVAN, *Zemljopisne značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981, 11.

značajke prostora izolacije, pri čemu se tek u prvoj polovici 18. stoljeća, a naročito izgradnjom prvih boljih prometnica u 19. stoljeću počinje izdvajati kao sve značajnija dodirna točka i spojni prostor između kontinenta i primorja.³

2.2. Povijesni pregled Gorskog kotara

Područje Gorskog kotara kroz svoju povijest značajno je upravo zbog čimbenika spajanja kontinentalne unutrašnjosti sjeverne Hrvatske s Primorjem, čime je njegov smještaj uvelike utjecao na povijesni te gospodarski razvitak. Budući da je tendencija udaljenijih krajeva Hrvatske, poput Podunavske nizine, oduvijek težila ka prometnom i trgovinskom izlazu na Jadransko more, prvenstveno prema Rijeci i Senju, te su pothvate ostvarivali upravo kroz brdovite trase Gorskog kotara, ili njemu okolnim krajevima.⁴ Iako se smatra kako naseljavanje gorskokotarskog područja započinje još u prapovijesnom periodu, o čemu svjedoči nekolicina arheoloških nalazišta, fokus pregleda povijesnih okolnosti Gorskog kotara ovdje će biti usmjeren na period njegova značajnijeg formiranja i afirmiranja u skladu s razvojem prvih uređenih naselja, gradnje prometnica i u konačnici, u skladu s pojavom stambenog graditeljstva i građanske arhitekture, što ugrubo korespondira s periodom od 15. do 19. stoljeća.

2.2.1. Povijesni pregled Gorskog kotara do polovice 15. stoljeća

U povijesnim izvorima koji svjedoče o Hrvatskoj i bizantskoj Dalmaciji u 8. i 9. stoljeća dobivamo informacije samo o susjednim područjima današnjeg Gorskog kotara, čime se ne dobiva konkretna potvrda da je njegovo područje sudjelovalo s drugim hrvatskim župama i kneževinama sudjelovalo u konstituiranje tadašnje starohrvatske države. Budući da je tada bila riječ o relativno nepristupačnom i teško prohodnom hrvatskom predjelu, Gorski kotar se karakterizirao kao dio koji je prostorno i politički razdvajao hrvatske zemlje, no povijesni ga izvori ipak smještaju i spominju kao dio Hrvatske. Tako se u 11. stoljeću, za banovanja

³ PAVIĆ, RADOVAN, *Zemljopisne značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981, 7.

⁴ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 123.

i kraljevanja Zvonimira, Gorski kotar nalazio u dijelu Hrvatske preko kojeg su se provlačili suprotni politički interesi ugarskih vladara s hrvatskim. Smrću Dmitra Zvonimira, 1089. godine i dolaskom vladajuće dinastije Arpadović, područjem Gorskog kotara prolaze križarske čete vođene franačkim vojvodom Rajmondom Touloškim, na svom putu ka svetoj zemlji. Moguće je da ovdje dobivamo i prvi znani opis Gorskog kotara, iako se to ne može tvrditi sa sigurnošću.⁵

Promjena političke vlasti na području Gorskog kotara nije se značajnije osjetila, budući da su prvim feudalnim gospodarima ovog prostora proglašeni lokalni ljudi. U povijesnim izvorima 12. i 13. stoljeća, točnije u kraljevskim darovnicama hrvatsko-ugarskih kraljeva, manjka informacija o slobodnim narodnim zajednicama ili starim županijskim središtima na današnjem goranskom prostoru. Pojedina literatura donosi kako se prvi spomen nekog od goranskih naselja javlja u danas osporenoj kraljevskoj darovnici kralja Bele IV. knezovima Krčkim, 1260. godine, prema kojoj oni dolaze u vlasništvo nad vinodolskom župom, pri čemu se spominje i naselje Babno Polje (stari naziv za današnji Prezid).⁶ Budući je točna datacija ove isprave pomaknuta za dva stoljeća kasnije, smatra se kako su prva naselja nastala upravo tad, u 15. stoljeću.

O tome svjedoči povelja Matije Korvina trgovcima slobodnog grada Gradeca iz 1481. godine, u kojoj se navodi kako niti na jednoj mitnici, dok svoju robu prevoze prema moru, nisu dužni plaćati tridesetnicu. U tom kontekstu, među utvrđenim gradovima i podgrađima u kojima su vlasnici po staroj povlastici naplaćivali prolazak, navode se među ostalima goranska naselja Moravice, Lukovdol, Delnice, Lokve, Brod i Vrbovsko. Na tim su područjima Frankopani od zagrebačkih trgovaca naplaćivali porez na promet, čime možemo zaključiti kako ta mjesta označavaju pravac starog frankopanskog puta koji je kroz Gorski kotar vodio do primorskih gradova i luka. Kao stoljetni feudalni gospodari gorskokotarskog područja, Frankopani su bili zaslužni za utemeljenje i organizaciju političkog, gospodarskog i društvenog života ovog prostora, razvijajući pritom trgovinske veze i otvarajući trgovinske veze ka moru.⁷ U 15. i 16. stoljeću Osmanlije su napadale i pustošile

⁵ KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 47. – 48.

⁶ ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012., 7

⁷ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. Stoljeća*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 124

sve hrvatske krajeve, a manje čete nekolicinu su puta opljačkale i spalile goranska naselja i stanovništvo odvodili u roblje, posebice oko doline Kupe i čabarskog područja. Mnoga od tih naselja posve su opustjela, a narod koji je ostao preselio je u Kranjsku i na područje današnje Bele krajine u Sloveniji.⁸

U skladu s tim, prva faza etnografskog oblikovanja Gorskog kotara kao cjeline završena je do druge polovice 15. stoljeća, kad je čitav današnji prostor obuhvaćen frankopanskom Modruškom i Vinodolskom županijom. Iz tog povijesnog i gospodarskog razvoja do danas sežu brojne starinske prakse goranskog ratarstva i stočarstva, no obzirom na znatne promjene stanovništva i složene migracijske i društvene odnose u Gorskom kotaru, uslijedile su promjene i u etnografskom inventaru.⁹ Najduži kontinuitet etnografske kulture Gorskog kotara ipak je duboko ukorijenjen i vezan uz narodne prakse vezane uz šumu, kao što je dubljenje i tesanje drva. Polovicom i krajem 15. stoljeća prisutni su jaki karavanski, mahom trgovački putevi koji su vodili od Pokuplja do Primorja, koji su pružili temelj za stvaranje prvih prostornih jezgri Gorskog kotara. Jedan od takvih primjera je i jezgra formirana na prostoru oko Brod Moravica, čije su prvotne tadašnje nastambe karakterizirane kao jednodimenzionalne ili dvodimenzionalne brvnare prizemnice pokrivenne slamom.¹⁰

Budući je opasnost od provala Osmanlija bila rasprostranjena, narod je tražio način kako da i svoje domove možebitno zaštiti od mogućih pljačka i provala Turaka, pošto su one bile česte u ovom povijesno razdoblju i na ovim prostorima. Od posebnog nam je značaja, gledajući s aspekta graditeljske baštine brodmoravičkog kraja, upravo 17. stoljeće, o čemu svjedoči i kuća Delač u selu Delači kraj Brod Moravica, na kojoj se mogu naći karakteristike dograđivanja mogućeg obrambenog masivnog kamenog zida uz južni dio manjeg dijela kuće, kao i mali prozorski otvori koji su izgledom podsjećali na puškarnice obrambenih kula (o čemu će detaljno biti riječi u narednim poglavljima), ali i o slično građenim kućama na ovom području, od kojih velika većina nije sačuvana, već je srušena sredinom 20. stoljeća.¹¹

⁸ KRUIHEK, MILAN, Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 51.

⁹ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 363.

¹⁰ Ibid, 364.

¹¹ Ibid, 365.

Budući da o ovom vremenskom periodu nemamo konkretnih svjedočanstava u vidu pisanih izvora ili sa sigurnošću možemo tvrditi da je neka kuća očuvana upravo iz tog perioda, a odgovara točno tim karakteristikama, potrebnije je detaljnije istražiti prostore Gorskog kotara koji se nalaze izvan ili daleko od matičnog naselja.

U to se mogu pribrojiti najčešće prvobitne ratarske ili stočarske gospodarske lokacije, koji svojim etnonimom ili pojavom samom upućuju na još starije neistražene etnografske slojeve. Riječ je bila primjerice o štalama za stoku ili spremnicima za sijeno, udaljenim od sela. Prostorno velika područja na kojim su bile smještene, namijenjene su najčešće sjenokoši, no na njima su se krčile i oranice. Nazivani su najčešće po imenima ili nadimcima obitelji koje su ih u to doba posjedovale.¹²

Ta se tradicija postojanja udaljenijih pomoćnih zgrada nastavila u nekim područjima Gorskog kotara sve do druge polovice 20. stoljeća, kad je većina stanovništva još uvijek živjela u selima oviseći o poljoprivredi, otkosu trave i sličnim aktivnostima vezanim uz tradicionalan način života na goranskom selu.

2.2.2. Povijesni pregled Gorskog kotara od 15. do 18. stoljeća

Kako u povijesnom kontekstu Hrvatske, period 16. stoljeća iznimno je značajan i za daljnji razvoj Gorskog kotara kao cjeline. Poznato je kako je već tokom ovog perioda počelo znatno osipanje rodovskog stabla Frankopana, a teškoj situaciji odmagala je i još uvijek snažna prisutnost osmanske opasnosti na ovim prostorima, posebice ako uzmemo u činjenicu da su zaposjeli mnogobrojne frankopanske gradove i utvrde. Kao gospodara Gorskog kotara polovinom 15. stoljeća, navodi se Stjepan Frankopan Ozaljski, koji sa svojim šurjakom Nikolom Zrinskim Sigetskim sklapa ugovor o međusobnoj pomoći te nasljedstvu dobara, ukoliko bi jedan od njih umro bez potomstva.¹³

¹² J. Majnarić, *Košnja u Gorskom kotaru*, časopis Hrvatski planinar 1902., br.12, 8-11

¹³ Stjepan IV (III) Ozaljski Frankapan sklopio je ugovor s banom Nikolom Zrinskim nakon što je Zrinski oženio njegovu sestru Katarinu 1541. godine. Ugovor je sklopljen 1544. godine, a odnosio se na uzajamno nasljeđivanje zajedničkih dobara, pri čemu je u to vrijeme Stjepan Frankapan posjedovao 25 gradova i gospoštija, a Nikola Zrinski 17. Uslijedilo je Frankapanovo nezadovoljstvo upravljanjem imanja, pri čemu se javila i potreba za razvrgnućem ugovora te

Nakon Stjepanove smrti, sva dobra koja su mu pravom pripadala, prenesena su na njegovu sestru Katarinu, odnosno u nasljedstvo obitelji Zrinski, čime i Gorski kotar dobiva nove feudalne gospodare. Tome su se usprotivile preostale frankopanske obitelji, Tržački i Slunjski, te naposljetku međusobno sklapaju nagodbu 1580. godine, kojom dijele pojedine posjede.¹⁴

Gorski kotar zajedno je s Primorjem najvećim dijelom ušao u sastav državine knezova Zrinskih na području banske Hrvatske, u kojoj ostaje do konačne propasti dviju obitelji, 1671. godine.¹⁵

Jenjavanjem osmanske opasnosti na području Gorskog kotara i reorganizacijom Vojne krajine¹⁶, svakodnevni i gospodarski je život bio sve mirniji. Za pregled stanovništva na ovom prostoru zanimljiva je činjenica kako su na nenaseljene zrinsko – frankopanske posjede Gorskog kotara koji su graničili s tadašnjim područjem Turske, krajiški kapetani, među kojima se navodi i Andrija Auersperg¹⁷, naselili Vlahe rimokatoličke i pravoslavne vjeroispovjesti, čemu oni odgovaraju današnjim naseljima Gomirje, Vrbovsko, Dobra, Moravice, Mrkopalj i Lič. Krajiške vlasti tim su potezom htjeli osigurati vojnu snagu.

kraljeva intervencija. Nova dioba i međusobno nasljeđivanje dobara Stjepana Frankapana i njegove sestre Katarine ugovorena je 1550. godine, koja je ponovno išla u korist bana Nikole Zrinskog, pri čemu je on dobio najvažnije gradove i gospoštije. Usp. Hrvatski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6308>, pristupljeno: 20.09.2021.

¹⁴ PANDŽIĆ, MILJENKO, *Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.)*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981, 52.

¹⁵ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća*, značajke u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 125.

¹⁶ Vojna krajina je bila militarizirana sigurnosna zona u sastavu Habsburške Monarhije, na granici prema Osmanskomu Carstvu. Usp. Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>, pristupljeno: 14.07.2021.

¹⁷ Andrija Auersperg bio je zapovjednik Hrvatske vojne krajine. Nakon studiranja na padovanskom sveučilištu, službu u Vojnoj krajini počinje obavljati od 1578. godine, dok nakon smrti dotadašnjeg zapovjednika Josefa Jobsta Thurna preuzima položaj zapovjednika Hrvatske krajine. Godine 1593. sudjelovao je u bitci kod Siska, pri čemu je u njemačkoj i austrijskoj predaji poznat i kao „strah Turaka“. Usp. Hrvatski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=901>, pristupljeno: 20.09.2021.

Zrinski i Frankopani, kao vlasnici zemlje, na svojim posjedima težili su imati svoje kmetove, a važno je napomenuti kako su upravo Zrinski na svoje brodsko vlastelinstvo koje se prostiralo delničkim, čabarskim i gerovskim krajem, naseljavali Kranjske potomke, pred Osmanlijama odbjeglog starosjedilačkog stanovništva.¹⁸

Budući da se u povijesnim izvorima navodi kako je prije turskih provala na ovim područjima stanovništvo, uključujući i Brod Moravice, gotovo većinom govorilo čakavskim narječjem, ono je kao dominantno nestalo nakon osmanske opasnosti, što korespondira vremenu druge polovice 16. stoljeća, kada i do današnjih dana dominantno postaje kajkavsko narječje, što moguće možemo pripisati upravo ponovnom doseljavanju ili novom naseljavanju izbjeglog stanovništva, koje se za vrijeme turske opsade na ovim prostorima smjestilo između ostalog i na područje preko Kupe, primjerice na područje današnjeg Kostela.¹⁹ Spominje se među ostalima i preseljenje stanovništva u područje oko Kočevja i Bele Krajine u Sloveniji²⁰, čime su se možebitno i ti prebjegli stanovnici vratili na svoj primarna ognjišta, što se u velikoj mjeri može očitovati u tradicijskim aspektima koja dijele nepobitno slične utjecaje alpske kulturne sfere, kako u načinu gradnje, nazivima određenih arhitektonskih elemenata te svakodnevnih predmeta, ali i po jeziku, odnosno narječju samom.

Razdoblje vladavine Zrinskih nad Gorskim kotarom u 16. i 17. stoljeću donijelo je mnogobrojne promjene, kako u životu ljudi, tako i u razvitku naselja. Budući da na ovom području uvjeti za razvoj poljoprivrede nisu povoljni, nije postojala ni obveza tlake, niti velika davanja u naturi, čime su goranski seljaci u boljem položaju ako ih usporedimo s primjerice obavezama zrinskih podložnika u vinodolskim gradovima. Stanovništvo se već i tad bavilo trgovinom vezanom uz obradu drva koje su sami izrađivali i dobavljali iz šuma, jer su tako samostalno mogli zaraditi.²¹

¹⁸ KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670)* u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 52.

¹⁹ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice*, Osnovna škola Brod-Moravice, Rijeka, 1969., 207.

²⁰ KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670)* u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 51.

²¹ KRUHEK, MILAN, *Postanak i razvitak naselja i život naroda u prošlosti*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 289.

U to vrijeme nastaju i posve nova goranska naselja, a kao što je napomenuto, prijašnje opustošena su prosperirala, prvenstveno obnovom organizacije života i povećanjem broja stanovnika, što prirodnim priraštajem, što repopulacijom, pri čemu valja spomenuti ona veća: Delnice, Vrbovsko, Moravice, Brod i Čabar.²²

Moguće je kako su se na lokacijama prvobitnih starijih slojeva, udaljenim od matičnog naselja, smještale jednodijelne ili dvodijelne prizemnice, po svojoj svrsi prvenstveno gospodarske zgrade, građene od kamena ili drvenih brvna, velikog krova i istaknutih nadstrešnica, pokrivene daskom ili slamom, bez prozorskih otvora te zemljanog naboja na podu. Podatak koji tome svjedoči jest vijest iz 1558. godine, koja spominje kućerak izvjesnog siromaha Luke Grgurića, smješten na potezu između Broda na Kupi i Gornjih (op.a. danas Brod) Moravica, koji je toliko siromašan da nema vlastitog selišta pa živi na *gmajni*.²³ Budući da je riječ o zajedničkom seoskom zemljištu, moguće je da je na njegovom temelju nikla određena vrsta osamljenog staništa.²⁴ Tome u prilog govore informacije iz starih urbara datiranih u period od 15. do 17. stoljeća, o gorskokotarskim kmetovima, gdje se kao osnovna jedinica seoskog prostora izdvaja jedno kmetsko selište. Jedno je kmetsko selište s okolnim zemljištem predstavljalo naseobinu jedne ili više seoskih obitelji. Takva organizacija gorskokotarskog ruralnog prostora svjedoči o tipologiji prvobitnog goranskog sela.²⁵

Neuspjeh Zrinsko – frankopanske urote i konačni slom njihovih obitelji potpuno je izmijenio daljnji tijek razvitka Gorskog kotara. Nakon njihova utamničenja i proglosa o zaplijeni dobara i posjeda, krajiška vojska je gotovo bez ikakvog otpora zauzela Gorski kotar i okupirala postojeća vlastelinstva i gradove. Tim vojnim osvajanjem i pljačkom prestaje vlast domaćih feudalaca, a njihovu vladarsku poziciju nad gorskokotarskim područjem preuzima nova politička i gospodarska uprava, pri čemu se oko podjele teritorija

²² Ibid, 293.

²³ Prema njem. *Gemeine*, općinski ili javni zajednički pašnjak. Usp. Hrvatski jezični portal, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFZnWxE%25253D , pristupljeno: 13.07.2021.

²⁴ LASZOWSKI, EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol - dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923., 28.

²⁵ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 357.

i dobara sukobljavaju, kako pojedina literatura navodi, domaće plemstvo, krajiški komandanti te Ugarska kraljevska komora²⁶ i Austrijska dvorska komora.²⁷

Vrijeme je to kad započinje novo razdoblje u povijesti Gorskog kotara, čime se njegova budućnost i sudbina počinje sagledavati na nešto širem gospodarskom i političkom planu nego li do sad. Austrijska dvorska komora među prvima je uočila vrlo vrijedan položaj Zrinskih posjeda u Primorju povezanih s njegovim prirodnim zaleđem - Gorskim kotarom. Osobitu vrijednost vidjeli su u njegovoj ulozi tranzitnog područja od unutrašnjosti do mora, kao i u iskorištavanju prirodnih bogatstava i kmetske radne snage.²⁸ Zaplijenjena dobra posljednjih Frankopana i Zrinskih preuzima u konačnici 1692. godine i taj položaj zadržava do 1727. godine.²⁹

Vidljivo je kako je u ovom povijesnom razdoblju dinamika i razvoj Gorskog kotara uvjetovana prvenstveno sve češćim i opasnijim prodorima Osmanlija te u skladu s tim promjenama granica, stanovništva i naselja; dok se druga promjena odnosi na značajan gospodarski prosperitet pod vladavinom obitelji Zrinski, osobito gospodarskom razvijenošću na sjeverozapadnom goranskom području. Budući da je s prodorom Osmanlija došlo do formiranja zbjegova, a u svijesti preostalog stanovništva te gospodara ovog prostora javila se potreba za zaštitom i obranom svojih posjeda, konkretni primjeri graditeljske ostavštine koji svjedoče o tim vremenima primjeri su fortifikacijske arhitekture

²⁶ Ugarska kraljevska komora bila je najviša financijska ustanova u hrvatsko – ugarskoj državnoj zajednici sa središtem u Beču pri čemu je djelovala kao organ uprave kraljevskih prihoda i državnih financijskih poslova i za područje kraljevina Ugarske i Hrvatske, Slavonije te Dalmacije od kraja 17. stoljeća. Dugo vremena je bila podređena Austrijskoj dvorskoj komori. Austrijska dvorska komora obuhvaćala je također i Donjoaustrijsku te Unutarnjoaustrijsku dvorsku komoru, koja je bila od posebne važnosti za područje Gorskog kotara. Usp. Pandžić Miljenko, *Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.)*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 57.

²⁷ PANDŽIĆ, MILJENKO, *Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.)*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 54. – 57.

²⁸ Ibid, 57.

²⁹ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 127.

obilježene karakteristikama obrambenog i strateškog značenja, kao što je to kula Turanj u Brod Moravicama, izgrađena 1600. godine.

Istovremeno, tad dolazi do mijenjanja i oblikovanja onih zona Gorskog kotara koje će doživjeti svoj kasniji razvitak u naredna dva stoljeća. Ovdje je riječ o prvenstveno stvaranju prvih prostornih, etnografskih i kulturnih obrisa na područjima sjeveroistoka od Broda na Kupi do Lukovdola, vezana uz stariju jezgru, nastalu na temeljima starih zrinsko – frankopanskih puteva prema lukama na obali.

Značajna etnografska zona formirala se na sjeverozapadu Gorskog kotara, obuhvaćajući time naselja od Gerova i Čabra do Broda na Kupi. Po karakteristikama smješta se u utjecaje alpske kulturne provenijencije preslojene preko starije primorske (uvjetovane povezanošću Grobnika i Gerova u vrijeme Frankopana). O tome svjedoče krovovi pokriveni šindrom i strešnom daskom, kao produkt razvoja starinskih drvodjeljskih vještina. Kao druga značajna djelatnost na ovom području javlja se ručna i obrtnička obrada željeza, o čemu svjedoče brojni graditeljski spomenici u obliku kovačnica na području Čabra i Prezida.³⁰

Gorski kotar u periodu 17. i 18. stoljeća, bio pod vrhovnim nadzorom bečkog dvora, koji je na ovom prostoru provodio vlastitu politiku putem raznih upravnih struktura, a svoje je veleposjednike mijenjao do polovice 20. stoljeća. Tako su se putem raznih otkupa područja onoga što danas smatramo Gorskim kotarom našla pod vlasništvom grofa Perlasa, a potom i grofa Batthyanyja.³¹

Period 18. stoljeća značajan je i radi početka gradnje prvih tranzitnih prometnica, među kojima se prva gradi Karolinska cesta.³² Njena gradnja započeta je za vrijeme vladavine austrijskog cara Karla VI., 1726. godine i prva je izravna prometna veza unutrašnjosti

³⁰ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 366. – 367.

³¹ PANDŽIĆ, MILJENKO, *Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.)*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 63.

³² Trasa Karoline išla je smjerom Karlovac – Vrbovsko – Ravna Gora – Mrkopalj – Fužine – Zlobin – Hreljin – Meja – Bakar - Rijeka. Usp. STROHAL, RUDOLF, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, 1993., 6.

kontinentalnog područja Hrvatske s morem, koja je prolazila središnjim područjem Gorskog kotara, kroz naselja Vrbovsko, Ravna Gora, Mrkopalj, Fužine.³³

Karolina je prolazila teškim i nenastanjenim terenom kroz puste klance i udoline, a njeno održavanje i sam prometni tranzit otežavale su duge i oštre zime na planinskim prijevojima, te jake kiše i bujice koje su joj isprale kolnik, zbog čega je bila potrebna njena rekonstrukcija. Iako nije ispunila svoju prvobitnu namjenu, unijela je novi poticaj za gospodarskim oživljavanjem Gorskog kotara. Duž prometnice došlo je do krčenja šuma i podizanja novih naselja.³⁴ Prije izgradnje Karoline promet se kretao od Novigrada, Lukovdola, Moravica i Broda, preko Delnica i Fužina prema moru. Važno je napomenuti kako je nova prometnica bila usmjerena kraćim pravcem pri čemu je izravnije povezivala svoja odredišta, zbog čega su su brojna goranska središta, poput Delnica, Moravica i Broda ostala izolirana od glavnog tranzitnog puta. Prosperirala su naselja koja su se nalazila u neposrednoj blizini nove prometnice, a u prilog tome svjedoče nam i idejni projekti za gradnju potrebnih zgrada u Mrkoplju, koji se zahvaljujući Karolini razvio u značajnije gospodarsko mjesto Gorskog kotara, pri čemu vidimo kako se uz trasu glavne prometnice smještaju kolarnica, kovačnica, stražarnica te seljačke kuće.³⁵

Danas je na trasi od Brestove Drage kod Mrkoplja do područja Gornje Slavice nedaleko Fužina, sačuvano nekoliko fajera – piramidalnih kamenih upornjaka koje su nosile prvobitni drveni vijadukt. Upravo je ta dionica, koja se nalazi u središtu planinsko – kotlinskog Gorskog kotara osobito zahtjevna. Zbog velikih uspona i nagiba taj je dio bio preopasan za prometovanje, i taj je dio ceste ubrzo napušten, a samim time ostali su neiskorišteni i neki cestovni objekti, poput prethodno spomenutog starinskog vijadukta sa suhozidnim nosačima.³⁶

³³ CHYLAK, ROMAN, *Prometnice*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 168.

³⁴ STROHAL, RUDOLF, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, 1993., 6.

³⁵ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 129.

³⁶ ČERNICKI, LARA i FORENBAHER, STAŠO, *Starim cestama do mora*, Zagreb, 2012., 67. – 74.

2.2.3. Povijesni pregled Gorskog kotara u 19. stoljeću

Krajem 18. stoljeća nedostaci Karolinske ceste sve se više osjećaju, što je u konačnici ponukalo zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca na planiranje nove tranzitne ceste za intenzivniji promet od Karlovca do Rijeke. Projektiranje i gradnja nove tranzitne prometnice Lujzijane³⁷ povjerena je graditelju i inženjeru Filipu Vukasoviću, a građena je u periodu od 1803. do 1811.

Lujzijanom se prevozila pšenica, sol, vino i druga roba, a budući Gorski kotar najšumovitiji predio, iz njega se izvozilo ogrjevno i građevno drvo i razne drvne preradevine te drveni ugljen, radi čijeg iskorištavanja niče velik broj mlinova i pilani na vodeni pogon. Osim toga, na putevima se grade kolarije, kovačnice, gostionice i prenoćišta za putnike. Dolazi i do priljeva stanovnika iz drugih područja, među kojima su bili brojni obrtnici i trgovci, koji su vremenom i ostali živjeti na području Gorskog kotara.³⁸

U naseljima koja se razvijaju i osnivaju na Lujzijani, grade se kuće cestovnog prijelaznog tipa od seoskog prema građanskom, kao primjerice u Donjoj Dobri. Iz tog su vremena i građanske katnice u Skradu i Srpskim Moravicama. S graditeljskim oznakama iz vremena gradnje, unutrašnjim rasporedom i inventarom, predstavljaju razvijeno građansko graditeljstvo u Gorskom kotaru od početka 19. stoljeća do danas.³⁹ Tek od tog povijesnog vremena u kulturnom krajoliku možemo jasnije pratiti preostalu graditeljsku baštinu tog razdoblja, svjedoči arhitektura tradicionalnog usmjerenja, ali i sve više prisutni upliv karakteristika građanskog graditeljstva u stambenoj arhitekturi.

Vjerojatno je da su pokućarci - putujući trgovci i majstori, stječući svojom trgovinom po svijetu imetak, povratkom u rodno selo, pri gradnji kuće unosili u Gorski kotar dašak građanskih graditeljskih elemenata. Kućarenje je u 19. stoljeću bilo osobito razvijeno u

³⁷ Trasa Lujzijane povezuje mjesta: Karlovac – Stative – Netretić – Prilišće – Vukova Gorica – Severin – Vrbovsko - Moravice – Skrad – Delnice – Mrzla Vodica – Jelenje – Orehovica – Rijeka. Usp. STROHAL, RUDOLF, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, 1993., 8.

³⁸ STROHAL, RUDOLF, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, 1993., 8.

³⁹ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 368.

pojednim krajevima Gorskog kotara, a javlja se vjerojatno kao odraz teške gospodarske situacije u kojoj se nalazilo područje Gorskog kotara u to vrijeme.⁴⁰

U drugoj polovici 19. stoljeća zbog ograničenih mogućnosti zapošljavanja, stanovništvo je Gorskog kotara često izlaz iz teške situacije tražilo u iseljavanju. Dio je stanovništva zaradu tražio na području Rijeke, sjeverne Hrvatske ili Slavonije, a mnogobrojni emigriraju iz domovine u Sjevernu Ameriku.⁴¹

2.3. Geografske zone Gorskog kotara

Gorski kotar, svojim specifičnim položajem, nalazi se na doticaju triju utjecajnih etnografskih sfera: dinarske, jadranske i alpske, dok je svojim ograncima labavo vezan i s četvrtom, panonskom utjecajnom sferom. Dinarska etnografska sfera s Gorskim kotarom dotiče se područja prirodnim putem s jugoistoka, pravcem planinskog lanca Velike i Male Kapele. Jadranska etnografska sfera dopire duž južnih markacija Gorskog kotara, oko područja Zlobina do Grobnika i istarske Klane, gdje se prema čabarskom području veže ponovno uz onu najutjecajniju etnografsku sferu ovog područja, alpsku, ili preciznije rečeno – istočnoalpsku sferu. Utjecaji panonske sfere mogu se naći na sjeveroistoku Gorskog kotara, na području oko Lukovdola i Severina, te je dominantnija bila u periodu prije 17. stoljeća, prije naseljavanja novog stanovništva na prostor Gorskog kotara.⁴²

Najznačajnija sfera, za temu ovog diplomskog rada, jest alpska, koja se pruža sjeverom Gorskog kotara a u geografskom smislu konkretnije obuhvaća dio uz gornji tok rijeke Kupe te uz Čabranku. Najistaknutiji primjer tog utjecaja bilježi se u pojavi *kozolca*, drvene naprave za sušenje usjeva, što je osobito etnografsko dobro slovenskog nacionalnog područja. Objašnjenje toga može se protumačiti neposrednom blizinom granice Gorskog kotara sa slovenskom republičkom granicom, u čijem se okrugu nalaze brojni materijalni svjedoci dugovječne povezanosti o međusobnom utjecaju i suživotu naroda ovog prostora. Ukoliko se sagleda i nešto istočniji prostor od same granice, osobito na prostoru Brod Moravica, pojavu *kozolca* kao

⁴⁰ Ibid, 368.

⁴¹ KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća*, u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 143.

⁴² GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 332.

specifičnog građevinskog objekta⁴³, on se ovdje javlja najčešće kao samostalan, iako je u nekim slučajevima smješten u neposrednoj blizini, za ovo područje značajnog gospodarskog objekta *šajara*, koji je imao funkciju spremišta za sušenje žita ili drugih usjeva, kao njegov nepokretni dio. Takvi i slični utjecaji mogli bi biti uvjetovani seobama goranskog stanovništva na područje Kostela, u slovenskog pokrajini Kranjskoj, te u konačnici njihovu povratku, u periodu od 15. do 17. stoljeća. O tome svjedoče i dugo očuvane narodne predaje, primjerice u brodmoravičkom kraju.

Od davnina prostor Gorskog kotara omeđen je tranzitnim putevima, cestama i stazama, koje ujedinjuju njegovu opću, ljudsku, prostornu i etnografsku situaciju. Za prostor Gorskog kotara, kao i brodmoravičkog kraja, vežu se ponajviše dotoci stilskih utjecaja iz Primorja, Slovenije – čiji su utjecaji dolazili preko rijeke Kupe, te gradnjom nove prometnice Lujzijane, dolaskom utjecaja sa sjevera. Ta će se situacija u određenoj mjeri poklopiti s prostornim određenjem alpske, jadranske i panonske etnografske sfere kako se one pružaju Gorskim kotarom.

Jadranska - primorska etnografska sfera pruža se iz smjera jugozapada prema sjeveroistoku, do zamišljene crte na potezu Moravice-Lukovdol-Bosiljevo, gdje se potom spaja s panonskom, tj. Pokupsko-panonskom etnografskom sferom.

Ovim se smjerom pružanja iskazuje i prožimanje alpsko-pokupske i primorske etnografske sfere preko Gorskog kotara, jer se na pravcu između Bele krajine i sjevernog Hrvatskog primorja nalaze elementi koji etnografski spajaju Gorski kotar sa sjevernim Hrvatskim primorjem sa ostalim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske. O tome svjedoče etnografski nalazi o graditeljskim i tehnološkim oznakama Gorskog kotara, podaci iz starije materijalne ostavštine Gorskog kotara, i folklorni podaci.⁴⁴

Šindra ili kalana daščica kao uobičajen drveni pokrov krovova javlja se na sjeverozapadu Gorskog kotara, na području oko Crnog Luga i izvora Kupe, gdje se dotiče s

⁴³ VURNIK, STANKO. *Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp*, Etnolog (Ljubljana) letnik 4 (1930-1931), 30-85.

⁴⁴ U memoriji lokalnog stanovništva Kastva i Čabarskog kraja javljaju se mitovi o divovima drvodjelicima Velom Joži i Petru Klepcu.

pokrovom od cijepane strešne daske. Između tehnološkog postupka dobivanja šindre i strešne daske, a zatim načina pokrivanja krovova, trajnosti i sličnih takvih pokrova, postoje etnološki manje bitne razlike. Šindra je sve do 20. stoljeća predstavljala dominantan pokrov stambene arhitekture Gorskog kotara, o čemu svjedoče i fotografije kuća brodmoravičkog kraja iz šezdesetih godina 20. stoljeća.⁴⁵ Do prvih značajnijih promjena u pokrovu dolazi u razdoblju neposredno prije Prvog svjetskog rata čime se nekad dominantan drveni pokrov na javnim i sakralnim građevinama zamjenjuje primjerice azbest – cementnim pločama „eternita“ radi bolje zaštite unutrašnjosti.⁴⁶

Kamene kuće u južnom dijelu Gorskog kotara i kameni svođeni temelji kuća, kao i obrađen kamen na rustičnim i građanskim kućama većeg dijela Gorskog kotara, predstavljaju kriterij za utvrđivanje karakteristika primorske etnografske sfere, kako se ona pruža preko gorskokotarskog područja. Primorsko je obilježje i suhozid, koji se od Primorja pruža do Lukovdola.⁴⁷ On se proteže od obale mora do Kupe, od Istre do Karlovca i od Like do sjeverne Kastavštine, o čemu svjedoči i nematerijalna kulturna baština, kao primjerice folklorno plesno dobro hrvatski tanac (*hrvacki, po hrvatski*), te primorsko kolo uz Kupu, koje je na zabavama i raznim seoskim okupljanjima bilo neizostavno i na području Brod Moravica.⁴⁸

3. Povijesni razvitak brodmoravičkog kraja

Tokom svog višestoljetnog postojanja, današnje Brod Moravice nosile su brojne nazive, u skladu s povijesnim okolnostima koja su utjecala na njihov razvitak, razvoj i značaj, pa se u starijoj literaturi mogu pronaći pod imenima Moravice, Gornje Moravice, Turanj te Brodske

⁴⁵ Prema povijesnoj fototeci Konzervatorskog odjela u Rijeci.

⁴⁶ BRADANOVIĆ, MARIJAN, TOPOLOVČAN, IVAN, *Župna crkva sv. Antuna Padovanskog u Fužinama – primjer arhitekture klasicizma u Gorskom kotaru*, Problemi sjevernog Jadrana, Vol. - No. 18, 2020., 146.

⁴⁷ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 361.

⁴⁸ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Na zemlji goranskoj*, Rijeka, 1984., 105.

Moravice.⁴⁹ U Gorskom kotaru već su u 10. i 11. stoljeću formirana manja naselja uz putove koji su vodili od unutrašnjosti ka moru, budući je kočijašima i putnicima bilo potrebno osigurati smještaj, no ne možemo sa sigurnošću tvrditi jesu li i Brod Moravice formirane u to doba.

Ime mjesta, kao naselje (Gornje) Moravice, prvi se put spominje 1260. godine, u ispravi Bele IV. Iako se o autentičnosti same isprave vode polemike, a njena se istinska datacija smješta u 15. stoljeće, nesumnjivo je kako su Brod Moravice u svojim prvim začecima postojale već u 13. stoljeću, čime se one uvrštavaju u jedno od najstarijih goranskih mjesta.⁵⁰ O postojanju Brod Moravica u 15. stoljeću svjedoči također isprava napisana u Bosiljevu 5. lipnja 1461., spomenuta u Spomenici župe sv. Nikole biskupa, kojom župnik – odnosno, gomirski pop daruje jedno kmetsko selo crkvi svetog Mikule na Gvozdu. Smatra se kako je ovo jedini sačuvani spomenik hrvatskih starosjedilaca prije turskih provala u ove krajeve.⁵¹

Najznačajnija isprava i prvi autentični spomen Brod Moravica koja ih sa sigurnošću smješta na povijesnu kartu jest Listina, Isprava Kraljevskog suda Matije Korvina, izdana 24. veljače 1481. u Gradecu kojom se zagrebačke trgovce oslobađa daće, maltarine i tridesetnice feudalcima prilikom prolaska kroz njihove posjede. U tom se kontekstu spominju goranska naselja Brod, Lukovdol, Moravice, Delnice, Vrbovsko i Lokve.⁵² Sigurno je to kako su nabrojena sela postojala godinama prije spomena u ovoj ispravi, što bi značilo kako je u njima

⁴⁹ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 15.

⁵⁰ Povelja Bele IV. iz 1260. godine ipak je osporena i označena kao krivotvorina kasnijeg datuma, pri čemu se polemizira njen točan datum nastanka, a njen se istinski nastanak smješta u 14. ili 15. stoljeće. Dodatne informacije o tome u svojim radovima donose Vjekoslav Klaić i Tadija Smičiklas. Usp. SMIČIKLAS, TADIJA, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol. V. Diplomata annorum 1256-1272. continens*, Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1907., 179.-180.

⁵¹ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu Župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014., 24.

⁵² JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 17.

već bio uređen upravni odnos feudalnih gospodara prema stanovništvu i putnicima koji su prolazili ovim područjem.⁵³

Kroz povijest, Brod Moravicama i njegovim okolnim područjem upravljali su brojni gospodari, među kojima se posebno ističe vladanje knezova Frankopana od 1193. do 1577. godine te knezova Zrinskih od 1577. do 1670. godine, nakon čega područje potpada pod vlast brodske kurije do 1692. godine.

Tadašnje Gornje Moravice kao prvotne vladare imali su knezove Frankopane, koji nisu izravno upravljali ovdašnjim posjedom, već su u svojim gradovima, odnosno kulama, imali kapetane koji su sačinjavali upravu pojedinog kraja. Kapetani koji su upravljali ovim prostorom stolovali su u nekadašnjem Ribarskom, Brodu na Kupi, čime su kasnije i dobile ime Brodske Moravice.⁵⁴

Već početkom 16. stoljeća dolazi do diferencijacija dviju naselja, Gornjih i Donjih Moravica, koja su se u ranijim dokumentima često javljala pod skupnim imenom Muravice. Tome je pogodovala činjenica da su u Donjim Moravicama novodoseljeni Vlasi brojno prevagnuli, no i zbog neriješenog odnosa vojne i feudalne vlasti te problematike raspodjele posjeda Zrinskih i Frankopana, zbog čega je došlo do zaoštavanja odnosa između krajišnika iz Donjih Moravica te kmetova podložnika brodskom vlastelinstvu iz Gornjih Moravica.⁵⁵ Oba su naselja bila pod vlašću Stjepana Frankopana Ozaljskog, brata Ane Katarine Frankopan Zrinski. Za njegovo je vrijeme vladanja ovim krajem, kako doznajemo u ispravi vezane uz provođenje ovrhe iz 1557. godine, mjesto imalo malo naseljenih selišta, i bilo je relativno slabo razvijeno.⁵⁶ Budući da Stjepan Frankopan nije imao potomstva, svoje posjede je ostavio nećacima koji su u konačnici preuzeli vlast nad Moravicama, čime one dolaze pod vlast obitelji Zrinski 1572. godine.⁵⁷

⁵³ KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 284.

⁵⁴ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 16. – 17.

⁵⁵ KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 297.

⁵⁶ LASZOWSKI, EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol - dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923., 28.

⁵⁷ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu Župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014., 27.

Za vrijeme svoga vladanja ovim prostorom, kneževi Zrinski su, zbog depopulacije uzrokovane osmanskim provalama i čestim napadima, imanja naseljavali novim došljacima iz Primorja, Bosne i drugih krajeva, a za ovo je područje posebno značajan povratak starosjedioca koji su pred Osmanlijama izbjegli u Sloveniju, točnije u Kostel. Osim što su obećali dovesti i druge doseljenike, naseljenici na kneževoj zemlji također su se obvezali plaćati svake godine 6 libara u novcu i davati desetinu od blaga koje posjeduju.⁵⁸ Prema *Ispravi* datiranoj na 22. srpanj 1590., doznajemo kako su doseljene iz Kostela obitelji Pelegrinić i Šneperger, kao djeca nekad izbjeglih starosjedioca. U nekim izvorima kasnije se spominju i obitelji Klobučar, Šporčić i Štajduhar.⁵⁹

Antagonizam između stanovnika Donjih i Gornjih Moravica, u izvorima navedenih kao Vlaha i kmetova, protezao se desetljećima, a trajao je i dugotrajni sukob između razgraničavanja međa Frankopana i Zrinskih, o čemu svjedoče brojne tužbe i mnogobrojna sazivanja Povjerenstava kako bi se situacija razriješila mirnim putem, o čemu informacije dobivamo u Spomenici župe.⁶⁰

Krajem 16. stoljeća, oko godine 1600., knez Zrinski naređuje gradnju monumentalne kule, danas jedinstvenog spomenika, koja je kao branič – kula služila za obranu ovog kraja od navala Turaka, ali nosila je i funkciju promatračnice te dojavnice u slučaju neposredne opasnosti.⁶¹ Riječ je o kamenom zidanom *Turnju* ili *Türnu*, po kojem je i područje Brod Moravica određen vremenski period i nosilo ime. *Turanj* ima tri etaže na čijim su stijenkama ugrađeni otvori za puškarnice, a postojale su pokretne drvene stubbe koje su se mogle ukloniti, u slučaju opasnosti.⁶²

Godine 1638. sinovi su Jurja Zrinskog, Nikola i Petar, međusobno podijelili očevinu, a po toj diobi Gornje Moravice zajedno s Brodom pripali su primorskim imanjima Zrinskih pod upravom zajedničkog upravitelja. Do nove diobe dolazi deset godina kasnije to područje dolazi u vlast Petra Zrinskog. Temeljni problem još su uvijek predstavljale međe između posjeda dviju

⁵⁸ LASZOWSKI, EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol - dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923., 30.

⁵⁹ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice, Osnovna škola Brod-Moravice*, Rijeka, 1969., 17.

⁶⁰ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu Župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014., 33.

⁶¹ PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA, *Fortifikacijski i sakralni spomenici*, u: Gorski kotar, (ur.) Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 786.

⁶² JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice, Osnovna škola Brod-Moravice*, Rijeka, 1969., 23.

vladarskih obitelji, što se nije riješilo niti 1641. godine, kad je sklopljen brak Petra Zrinskog s kćeri karlovačkog generala Vuka Krsta Frankopana. Međe su uređene tek 1658., o čemu svjedoči zapisnik napisan u Moravičkim Dragama, no pravoga mira među donjomoravičkim Vlasima i gornjomoravičkim kmetovima nije bilo ni kasnije, zbog nasilja Vlaha.⁶³

Nakon smrti Petra Zrinskog u Bečkom Novom Mestu 1671. godine, njegova su imanja zaplijenjena a članovi obitelji protjerani su u samostane i tamnice. Njemački krajiški časnici zauzeli su brodska imanja, čime teritorij potpada pod Ugarsku komoru. Procjenom brodskih imanja 1672. godine, dio zemljišta pripao je Adamu Zrinskom, a nakon njegove pogibije 1691. godine, njegova se udovica odrekla svih dobara u korist Austrijske komore, čime brodski teritorij, u čijem su sastavu bile i današnje Brod Moravice, ponovno mijenja zemljoposjednika, sve do 1725. godine. Nizaju se potom brojne plemićke obitelji koje, dolaskom na vlast ovih posjeda, masivno iskorištavaju prirodne sirovine Gorskog kotara i izrabljuju stanovništvo. Redom su to talijanski grof Rajmund Perlas, zatim grof Teodor Batthyany i naposljetku njemačka plemićka obitelj Thurn – Taxis.⁶⁴

Pojedine informacije o brodmoravičkom kraju dobivamo iz popisa stanovništva provedenog na području Gorskog kotara 1787. godine, pri čemu su popisana zaseoci i kuće *Schajn* (Šajn), *Lamana Draga*, *Gorssetty* (Goršeti), *Mala Draga*, *Velika Draga*, *Zella* (Moravička Sela), *Delachi* (Delači), *Gornjy Kutty* (Gornji Kuti) i sl.⁶⁵

Godine 1803. počela je izgradnja Lujzijane koja je prolazila područjem naselja Donje Dobre, a sam se centar Brod Moravica nalazio izvan njegova izravnog cestovnog pravca, čime je smješten na svojevrsnu periferiju. Vrijeme je to kad ovo područje dobiva danas poznato ime Brodske Moravice, koje su u narednom periodu skraćene u Brod Moravice.⁶⁶

Pod sela i zaseoke koja spadaju pod brodmoravičku općinu ubrajaju se abecednim redom Brod Moravice, Colnari, Čučak, Delači, Doluš, Donja Lamana Draga, Donji Šajn, Donji Šehovac, Goliki, Gornja Lamana Draga, Gornji Kuti, Gornji Šajn, Gornji Šehovac, Goršeti,

⁶³ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu Župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014., 35.

⁶⁴ Ibid, 25.

⁶⁵ PANDŽIĆ, MILJENKO, *Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.)*, u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 65.

⁶⁶ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 16.

Klepeće Selo, Kocijani, Lokvica, Maklen, Male Drage, Moravička Sela, Nagličići, Nove Hiže, Novi Lazi, Pauci, Planica, Podgorani, Podstene, Razdrto, Smišljak, Stari Lazi, Šepci, Šimatovo, Velike Drage, Zahrt, Zavrh i Završje. Najveći broj stanovnika brojio je u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, gotovo 3000, nakon čega počinje opadanje. Danas je skoro većina navedenih naselja bez stanovnika, a neka od njih, mahom ona smještena na krajnjim periferijama ili u dubokoj šumi, prepuštena su zaboravu. Kroz povijest, i promjene brojnih veleposjednika ovog prostora, ovaj je kraj često bio zanemarivan i siromašan.

Narod ovog kraja oduvijek se bavio stočarstvom i poljoprivredom kao temeljnim gospodarskim granama prvenstveno potrebnih za vlastito preživljavanje. Obrađivali su zemlju, a nije im bilo strano ni drvodjelstvo i kamenoklesarstvo, što je iskazano i u samim arhitektonskim ostvarenjima.

U brodmoravičkom kraju kućarenje je bilo jako razvijeno, posebice u periodu 19. i početkom 20. stoljeća, kako bi osigurali bolju egzistenciju sebi i svojoj obitelji. Muški su se članovi obitelji tako bavili kućarenjem, putujućim trgovanjem, po Slavoniji, Češkoj, Austriji i Njemačkoj, a danas su na ovom području znani kao *pokućarci*. Božićne i novogodišnje blagdane provodili su kod kuće, nakon čega su odlazili *u svet* (u svijet, raditi) do Uskrsa. Razlog tome bio je što zimi nije bilo uvjeta za obavljanje radova u polju, a stanovnicima ovog kraja bila je grehota „preležati doma“.⁶⁷ U svom bi domaćinstvu u vrijeme odsustva često najmili nadničare za gospodarske poslove. Zabilježeno je dosta zanimljivog nazivlja u vezi s kućarenjem, koje je djelomično poznato diljem drugih goranskih krajeva – *cukraši* su prodavali slatkiše, *kramari* – konac, igle i druge potrepštine, *slikari* i *kipari* svete slike ili kipiće.⁶⁸ Osim što su bili trgovci, u zamjenu za novčanu naknadu obavljali su razne uslužne djelatnosti, tako da se među pokućarcima moglo naći i vrsnih zanatlija, brusaća, staklara i *cukarpekara*. Da su ostavili velik značaj u predaji i lokalnoj povijesti brodmoravičkog kraja svjedoči i kip pokućarca izrađen u hrastovini, smješten u parku u središtu Brod Moravica.

⁶⁷ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Na zemlji goranskoj*, Rijeka, 1984., 101.

⁶⁸ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji, u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 369,

3.1. Opće karakteristike stambenog graditeljstva Gorskog kotara

Klimatski faktor jedan je od ključnih čimbenika stambenog graditeljstva i distinktivni faktor koji i svojom vizurom upućuje na različitost gradnje između primjerice mediteranskog i kontinentalnog područja.⁶⁹ To se posebno može uočiti na primjeru stambenog graditeljstva Gorskog kotara, uvjetovanom dugim neprohodnim zimama s velikim količinama snijega, što je nepobitno utjecalo na tendenciju Goranina da većinu domicilnih sadržaja potrebnih za preživljavanje (prostor za čuvanje voća, povrća, stočne hrane, sušila za meso i sl.) grupira po principu „sve pod istim krovom“. Jedna od odredišnih determinanti načina gradnje jest i reljef, odnosno konfiguracija tla na kojem se gradi, a koja utječe na formiranje prvobitnih nastambi, kuća, a zatim i pripadajućih gospodarskih zgrada i okućnice. Oviseći o regiji Hrvatske u kome se govori, srećemo tako primjerice horizontalni razvoj kuće na ravnim terenima, dok su kosi tereni pogodovali vertikalnom razvoju kuće.⁷⁰

Uza to, neizostavan je i socijalni čimbenik, kojeg sačinjavaju društveni i politički sustav određenog prostora, migracije stanovništva koje potom utječu i na etnografske karakteristike i donose spoj različitih utjecaja na graditeljsku aktivnost pri čemu dolazi i do pluraliteta stilova na određenom prostoru.⁷¹ Bitna je stavka i prometna povezanost, razvoj prometnica i oko njih formiranih naselja. nakon čega su ključni i aspekti gospodarske djelatnosti stanovništva, koji također u velikoj mjeri utječu na način građenja utilitarnih objekata koja će u potpunosti zadovoljiti funkciju koja im je potrebna.

Riječ je o šumovitom kraju pokrivenim crnogoricom koji osim toga obiluje i kamenom, pa ga se u skladu s tim karakterizira kao područje šumovitog krasi, što pogoduje činjenici da se radi o dva temeljna građevna materijala na ovom području, ovisno o lokalnim uvjetima. U nerijetkim slučajevima prevladavaju jedan ili drugi, ali najčešće se radi o kombinaciji oba materijala, kamena i drva. Prirodne nepogode, prvenstveno duge zime s mnogo snijega, bile su temeljni uvjet građenja na načina koji se gradilo u Gorskom kotaru. Po svojim geografsko – klimatološkim karakteristikama Gorski kotar je najšumovitiji kraj Hrvatske koji obiluje šumom crnogorice. Jela i smreka su drva velike mekoće i nisu prikladne za gradnju vanjskih stijenci kuće, budući da je izrazito osjetljivo na vlagu i ne

⁶⁹ ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo, Zagreb, 2013,10.

⁷⁰ Ibid, 11.

⁷¹ Ibid, 13.

posjeduje značajku trajnosti i vitalnosti, koja je jedna od temeljnih karakteristika koju bi kuća za život trebala posjedovati. Zbog toga se javlja kombinacija drveta s kamenom na istoj etaži kuće, što je istinski pokazatelj specifičnosti goranske kuće.⁷²

Goranski ljudi težili su gradnji i rasporedu životnog prostora na način da sav ili većinu sadržaja koji posjeduje smjesti pod jedan krov.⁷³ Takav razmještaj prostorija u jednoj kućnici posljedica je iskustva Goranina s teškim klimatskim uvjetima, žestokom studeni i visokim zapusima snijega koji u dugim zimskim mjesecima onemogućuju relativno normalno svakodnevno funkcioniranje i življenje. Radi se prvenstveno o nemogućnosti mužnje mlijeka ili prehranjivanju stoke, ukoliko bi staja bila udaljena od kuće u kojoj se živi. Na potkućnici su se nalazile i dodatne gospodarske zgrade, jednostavne gradnje.⁷⁴ To su bili *šajari* (sjenici), *svinjske štalj'ce* (svinjac), kokošinjci, *sušne jame* (zgrada za sušenje voća) i *kozovci/kozolci*, kao najeminentnija značajka alpske kulturne sfere na ovom prostoru i građevina specifična za slovensku vernakularnu arhitekturu, koja je posebice zastupljena na području Gorskog kotara, točnije u brodmoravičkom kraju na području Kupske doline, na samoj prirodnoj granici sa Slovenijom.

Karakteristika stambenih objekata Gorskog kotara je zato da se, ukoliko je riječ o prizemnicama prostorni razmještaj ostvarivao na način da je na jednoj strani kuće stambeni dio, dok je drugi predodređen za smještaj stoke. U kućama katnicama, odnosno kućnim zgradama s podrumom, staja se smještala u podrumskoj etaži kućnice, dok je gornja etaža predviđena za stambeni dio.⁷⁵ Budući da se radilo o dugotrajnim zimskim periodima, bilo je potrebno pripremiti dovoljno hrane za stoku (sijena) koje se najčešće čuvalo na tavanskom dijelu kuće, *izbi*. Time dolazi i do fluidnosti prostora, kad se sijeno prenosilo od tavana, kroz stambeni dio kuće, sve do staje.

Dvije značajne specifičnosti goranske kuće, koje su svojstvene kućama alpske kulturne sfere, očituju se u njihovom prostornom rasporedu. Riječ je o dvotraktnim kućama, pri kojima se dvije prostorije smještaju po širini kuće. Druga specifičnost je ta da se u njima,

⁷² Ibid, 182.

⁷³ Ibid, 179.

⁷⁴ Ibid, 186.

⁷⁵ FREUDENREICH, ALEKSANDAR, *Kako narod gradi na području Hrvatske, Zapažanja — snimci i crteži arhitekta*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1972., 98.

zbog širine i visokog krova, ponegdje i potkrovlje, ukoliko u njemu nije smješten tavan, katkad rabi za stanovanje.⁷⁶

Pojedine goranske kuće često su u svom sklopu sadržavale i poseban uređaj *tratur*, koji se može opisati kao daščani sanduk koji je služio tome da se sijeno iz potkrovlja spuštalo u podrum u kojoj se nalazila stoka.⁷⁷ Nalazio se u prizemnom dijelu kuće, bila riječ o daščanom ili podu sa zemljanim nabojem, nalazila se ponegdje i rupa s drvenim poklopcem i ljestvama koje je olakšavalo pristup stoci bez izlaženja iz kuće. Sličnu mehaniku slijedi i *trap*, također rupa s drvenim poklopcem koja je služila za skladištenje namirnica za dugu zimu, prvenstveno voća i povrća iz vlastitog uzgoja, u hladnom podrumskom dijelu kuće.

Središnji dio tradicionalne goranske kuće je *veža/vieža*, koja se nalazi na samom ulazu. U njoj se nalazilo ognjište, a ponekad i ložište sobne peći. Na sunčanoj strani kuće smjestila se glavna prostorija, *hišna kamara* građena od drveta, do koje se može nalaziti i manja soba, *hišna soba*. Na suprotnoj strani kuće obično je bila smještena *vežna kamara*, a taj je dio kuće ozidan kamenom. U prostornom je rasporedu kuće isto prisutan i *ganak*, koji može biti otvorenog ili zatvorenog tipa.

Budući da su u planinskim krajevima tereni potkućnica obično pod nagibom, grade se katnice. Kad je riječ o visokoj prizemnici sa zidanim donjim dijelom, redovito je ona dužom osi usporedna sa slojnicama terena koji je u nagibu. Karakteristično je da je pri tome ulaz u stambenu etažu s povišene strane, obično preko nekoliko stuba, dok je ulaz u *kevder*, odnosno podrum, sa suprotne, ili pak bočne strane smještene na nagibu, čime goranska kuća poprima karakteristike katnice.⁷⁸

Krovovi u Gorskom kotaru dvostrešni su, strmi i visoki. Imaju izrazito izbočene strehe koje služe zaštićivanju pročelja prvenstveno od snježnih zapuha. Strehe su konstruirane na način da su stropne grede izbočene, a u starijim kućama spojevi su bili učvršćivani jaki drvenim klinovima. Krovni pokrovi su bili najčešće od dvostruko polaganih dasaka koje su građene poput crijepa. Na starijim građevinama one su bile učvršćene drvenim klinovima, a u novije vrijeme zamjenjuju ih željezni čavli. Osim dasaka, karakterističan krovni pokrov Gorskog kotara jest šindra, tanke daščice cijepane iz debla. Pokrov od šindre je vrlo trajan i daje određeni estetski faktor čitavoj kući, no bili su razmjerno skupi zbog izrade i načina

⁷⁶ ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb, 2013, 180.

⁷⁷ *Ibid*, 179.

⁷⁸ *Ibid*, 185.

gradnje tim materijalom. U novije vrijeme kuće se pokrivaju industrijskim crijepom, pri čemu se u velikoj mjeri gubi dojam tradicionalne arhitekture.⁷⁹

4. Odabrani primjeri stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja

4.1. Delači

4.1.1. Kuća Delač

Ruralna cjelina Delači, u kojoj je smještena istoimena kuća, predstavlja osobitost prema ukupnoj spomeničkoj vrijednosti koja se u njoj nalazi, čijim je očuvanjem dokumentiran razvojni niz ruralnog graditeljstva ovog kulturnog kruga, od 17. do 20. stoljeća. Okoliš samog naselja odlikuje se oblikovanjem zemljišta obradivog prostora bez izgrađenih objekata, čime se dovodi u vezu sa starom slavenskom poljoprivrednom kulturom nekadašnje gospoštije Gornje Moravice, do kraja 17. stoljeća. Naselje Delači po prostornoj organizaciji usko se veže uz organizaciju prema okućnicama s gospodarskim zgradama oblikovanim tijekom 19. stoljeća. Tipologija kuća koja u naselju prevladava jesu tradicionalne goranske kuće zidane od kamena i drva, s krovom poluskošenog oblika na dvije vode pokrivenim daskom ili crijepom, a posebno su zanimljivi kameni zidani portali kuća ili podruma, kao oznaka razvijenijih kuća s karakteristikama građanskog graditeljstva.⁸⁰ Po tipologiji naselja Delači se mogu okarakterizirati kao hrpno naselje, nastalo na temeljima prvobitnog oblika seoske ili zasečne cjeline kojeg je sačinjavalo desetak obiteljskih potkućnica. Naselje je svoj naziv dobilo najvjerojatnije prema prezimenu osnivača, ili prezimenu najbrojnijih stanovnika u vrijeme njegova nastanka.

Kuća Delač, prema tradiciji, datirana je u godinu 1644. i time predstavlja najstariju očuvanu kuću u Gorskom kotaru. Smještena je u naselju Delači nedaleko Brod Moravica, i u

⁷⁹ FREUDENREICH, ALEKSANDAR, *Kako narod gradi na području Hrvatske, Zapažanja — snimci i crteži arhitekta*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1972., 103.

⁸⁰ Etnozona Delači, Maklen, Moravička Sela, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0365-1975>. (12.6.2021.)

sklopu nje označena je kao pojedinačno nepokretno kulturno dobro u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske.

Kuća Delač niska je prizemnica zabatnim pročeljem orijentirana prema ulici i trodijelnog rasporeda prostora. Ima dvostrešni krov pokriven daskama, a njena je streha na zapadnom pročelju izbočena, s masivnim gredama koje nose nadstrešnicu, kao karakteristični motiv goranskog graditeljstva. Na drvenom dijelu kuće vidljiv je hrvatski sijek, koji karakteriziraju neodsječeni krajevi tesanih greda koji izlaze iz uglova. Iako tlocrtom upućuje na trodijelnu organizaciju doma, dubljom analizom može se naslutiti njen prvobitni dvodijelni raspored prostora, koji se sastojao od drvene *hiše* na kamenom temelju i kamene *veže* s ognjištem u sredini.

U kuću Delač može se ući na dva načina – na glavni ulaz smješten na zapadnom pročelju, koji sačinjavaju drvena neprobojna vrata s teškim zaporom, i sporedni ulaz na sjevernoj strani kuće, kojim se kroz *ganak* također ulazi u centralnu prostoriju kuće, *vežu*.

Veža je tipična ulazna prostorija kuće, bez stropa i zemljanog naboja na tlu, u čijem se kutu nalazi ognjište, kao središnji dio životnog prostora kuće, zbog vlažnih i hladnih zima koje su karakteristične za Gorski kotar. *Veža* je samim time logična i funkcionalna veza cijele kuće i njenih bočnih prostorija. Nad glavnim otvorenim ognjištem – *ognjiščem*, smještenim u kutu kuće pokraj sporednog ulaza (danas se koristi kao primarni ulaz) sa *ganka*, nalazi se *gvelb*, karakteristični zaštitni pleter iznad ognjišta izgrađen od laganog kamena, koji se često nalazi u kućama Kupske doline i slovenskim *kmečkim hišama*, alpske kulturne sfere. Njegova je primarna funkcija bila da zadrži frcanje iskri u pravcu sijena koje se sušilo u potkrovlju – *izbi*, a u isto vrijeme da stvara dim koje je pogodovalo sušenju mesa, također u području potkrovlja. Naziva ga se i malom *vovtom*, kamenim svodom. U zemljano nabijenom podu u *veži* nalazi se *trap* s ljestvama, rupa s drvenim poklopcem koja ljestvama vodi u podrumski prostor koji je služio za skladištenje voća i povrća domaćeg uzgoja za preživljavanje tokom dugih i hladnih zima. Tako su se u nju spremali *kromper*, *pesa* (blitva), *merni* (mrkva) i slično. U središtu *veže* nalaze se ljestve koje vode na *izbu*, potkrovlje. Na svome istočnom dijelu zidanom od kamena nalaze se maleni prozorski otvori, vjerojatno građeni iz obrambenih razloga, budući da se radilo o vremenu opasnosti od Osmanlija u 17. stoljeću.

Desno od *veže* nalazi se dio kuće izgrađen od drveta, i doima se kao svojevrsna manja kuća u sklopu već postojeće kuće. Ta se prostorija naziva *hišna kamara* ili jednostavnije *hiša*, izgrađena od drvenih stijena, te se u nju pristupa malim stepeništem. *Hišna kamara* prostorija

je koja je služila za spavanje, a u njoj su se često nalazili i škrinje, odnosno *kofani* za spremanje odjeće, posteljine i jastuka. U njenom kutu nalazi se tradicionalna bijela peć s petnjacima i nišama koja se ložila iz kuhinjskog dijela kuće, a sadrži kupolasti otvor, čime je služila također i kao krušna peć. Budući da danas kuća Delač služi kao svojevrsni etno-muzej u kojem su sačuvani i prikladno izloženi tradicionalni starinski predmeti i pokućstvo - *pohištvo*, u *hišnoj kamari*, slijedeći vjerojatno narodnu predaju kako su tradicionalne brodmoravičke kuće bile opremane u prošlosti, smješten je blagovaonski *stov s kupicami* (čšašama) i *pladnjimi* (tanjurima). U drugom kutu *hišne kamare* smješten je visoki krevet, a uz njega *zipka*, koja se nalazila blizu peći, budući da su djeca nekad znala spavati oko nje. U trećem kutu *hišne kamare* nalazi se tradicionalni *sveti kot* (kut), na čijem zidu su smještene slike Svete obitelji, svetačke slike i slično.

Lijevo od *veže* smješten je dio izgrađen od kamena i do kojeg se također dolazi malim stepeništem. Ta se prostorija kuće naziva *vežna kamara* ili *kamara*, a služila je za smještaj i odlaganje predmeta, u njoj je mogao biti smješten ormar s odjećom. Mogla je služiti i kao prostor za odlaganje hrane ili ostavu, pa se često nije zagrijavala.

Do nje je smještena manja prostorija, također zemljanog poda, koju bismo današnjom perspektivom mogli okarakterizirati kao radionicu, *pri kakah*. Vjerojatno je služila kao pomoćna prostorija u kojoj su se tokom zime radili poslovi koji su se inače, tokom ljeta i suhih vremena radili van kuće, kao što je to cijepanje drva, tesanje trijesaka, izrada drvenih predmeta poput grablji, koševa za sjeno ili slično. Danas su u toj prostoriji izloženi tradicionalni domaćinski predmeti koji su se i u prošlosti kuće pretpostavljeno nalazili na ovom mjestu, poput *žagi* (pila), *švarbi* (tesarske sjekire), *dreva* (plug), *jahle* (četke za četkanje vune), jarmi i slično.

4.1.2. Kuća Ožanić – Žižek

Smještena nadomak prethodno spomenute kuće Delač, kuća Ožanić – Žižek primjer je prostorno razvijene seljačke kuće. Smještena je na padini, tako da se sa svoje frontalne, ulazne strane doima kao prizemnica, dok je gledana sa zabatnog pročelja okrenutog ka ulici, ona katnica. Na njoj se također jasno vidi upotreba materijala kojim je građena, drva i kamena, što nas može uputiti i na njen unutarnji prostorni raspored. Iako je kuća obnovljena, nastojalo se slijediti pristup tradicijskog graditeljstva, pa je na drvenom dijelu kuće, odnosno na ugaonom spoju vidljivo primijenjen hrvatski sijek. Krovni pokrov i zabatni dio kuće karakteristično su

pokriveni krovnom daskom i šindrom, dok nad glavnim ulazom nadstrešnica blago izlazi van okvira kuće, a poduprta je masivnim gredama. Na kamenom dijelu smješteni su karakteristični mali prozorski otvori, dok ih na drvenom dijelu ima nekoliko, i također su obnovljeni.

Ulaz u kuću nalazi se na njenom uzdužnom dijelu, što je karakteristika tradicionalnih goranskih kuća, a do njega vode kratke kamene stepenice. Posebnost ove kuće jest njen pomno isklesani kameni portal na ulaznim vratima, koji nam svjedoči o godini njenog nastanka, ili moguće dogradnje, ukoliko je nastala na starijim temeljima. Riječ je o tipičnom kamenom klesanom portalu polukružnog oblika koji je omeđen polustupovima sa kapitelnim završecima s obje strane, a na ključnom kamenu nalazi se godina klesanja – 1826 – s motivom čovjeka raširenih ruku, koji podsjeća na stilizirani prikaz rassetog Isusa, dok se ispod tog reljefnog prikaza nalazi ime graditelja i vlasnika kuće, juRe OŠaNiĆ. Sličan se stilizirani prikaz Isusa nalazi i na klesanom kamenom portalu *kevdra* obiteljske kuće u Velikim Dragama.

Na zabatnom dijelu kuće koji je orijentiran ka ulici, smješteni su podrumski prostori, *kevdiri*, nadsvođeni kamenim svodom. Oba ulaza također odlikuju kameno klesani vratni portali, lijevi nešto skromnije isklesan, no bogato drveno ornamentiran. Desni portal, kojim se vjerojatno ulazilo u prostor u kojem se držala stoka ili kola, sudeći po njihovoj širini, ukrašena su na sličan način kao i ulazni portal kuće, omeđeni bočno polustupovima, a na polukružnom gornjem dijelu prekinuti ključnim kamenom. Budući da je taj dio okrenut ulici, oni dobivaju posebno reprezentativno značenje.

Prema tlocrtu vidljivo je kako je riječ o prostorni razvijenoj seljačkoj kući koje odlikuju i primjese utjecaja građanskog graditeljstva. To se posebice očituje u kamenom nadsvođivanju *vežne kamare* i *kašče*, smještenih na kamenom dijelu kuće, s lijeve strane *veže*. U pod sobe ugrađen je i veliki blok kamena za čvrste kolarske udarce, budući da se vlasnik kuće Jure Ožanić, uz zemljoradničke i stočarske poslove bavio i kolarijom, jednim od značajnijih zanata u Gorskom kotaru. Uz sve češće otvaranje kolarije uz nove prometnice Karolinu i Lujzijanu tokom 18. i 19. stoljeća, većina domaćih rukotvoraca svoj je posao obavljao od kuće, bilo za vlastite potrebe ili po narudžbi, pa su se u velikom broju slučajeva njihove radionice nalazile u sklopu same kuće, kao što je to slučaj kod kuće Ožanić – Žižek.⁸¹

⁸¹ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 354. – 355.

U središtu se kuće tradicionalno nalazi *veža* s ognjištem, s lijeve strane smještene su *vežna kamara* i *kašča*, odnosno smočnica. S desne strane *veže*, u drvenom dijelu kuće tradicionalno su smještene dvije *hišne kamare*, što također svjedoči o višem stupnju prostorne organizacije kuće. Na drugom kraju kuća je tradicionalno zaključen *gankom*, lagano izbočenim iz okvira same kuće, što se vidi kad se kuća promatra sa stražnje strane.

Kuća je danas obnovljena od strane vlasnika koji trenutno u njoj žive.

4.2. Gornji Kuti

4.2.1. Kuća Mance

Etnozona Kuti obuhvaća selo Gornji Kuti sa svojim neposrednim okolišem, a smješteno je u brodomoravičkom kraju, na raskršću puteva koji vode od Lujzinske ceste prema Kupskoj dolini i od Lukovdola prema Brodu na Kupi. Posebnost naselja leži u tome da ga sačinjavaju kuće pretežito zidane kamenom, dok se drvo kao materijal može naći kao krovni pokrov, koji je skošen. Prema tipologiji naselja, možemo ga svrstati u nizno naselje koje je nastalo iz prvobitno hrpnog naselja, prije perioda 19. stoljeća, nakon čega se kasnijim gradnjama kuće s okućnicom upotpunjuju u zbijeni niz objekata, orijentiranih prema glavnoj ulici. Ponad sela Gornji Kuti na brdu Parag nalazi se kamena nadstvođena kapela sv. Andrije, podignuta u 17. stoljeću kao zavjet puka protiv kuge.⁸²

Kuća Mance po svom nastanku datira se u periodu od 1740. do 1820. godine, a u Registru zaštićenih kulturnog dobra klasificirana je kao zaštićeno nepokretno kulturno dobro.⁸³ Iako zaštićena, danas se nalazi u derutnom stanju i potpuno je urušenog krovišta, a o njenom nekadašnjem postojanju svjedoče samo ostaci kamenih stijena u donjim etažama kuće, tako da o njenom prvobitnom izgledu i prostornom rasporedu možemo saznati iz starijih pisanih izvora, sačuvanih tlocrta i fotografija.

⁸² Etnozona Kuti, Brod Moravice, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0395-1976>. (12.6.2021.)

⁸³ Stambeni objekt Mance, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0374-1975>. (12.6.2021.)

Po svom nekadašnjem izgledu, o čemu svjedoče fotografije iz 20. stoljeća, kad je kuća još bila dobrostojećem stanju, vidljivo je kako je karakteristično građena od drva i kamena, od kojih je sačuvan samo kameni dio kuće, pretpostavljeno u donjim njenim etažama. Kuća Mance prema literaturi, bila je organizirana u tri etaže. Prema dostupnim fotografijama vidljivo je kako je građena na nagibu, čime se s ulične strane doima kao višekatnica ili trokatnica, dok se gledana s ulaza, odnosno zabatnog pročelja čini kao prizemnica, ili kao dvokatnica s visokim krovom. Bila je prekrivena tradicionalnim pokrovom od drvenih dasaka na krovu i zabatu. Do ulaza su vodile kamene stepenice, a i sam je ulaz bio natkriven drvenim krovom. Prema ulici je orijentiran kamenoklesani ulaz u štalicu, dok su se ulazi u *kevder* nalazili s bočnih strana.

Prema sačuvanom poprečnom presjeku kuće Mance može iščitati kako se u njoj *veži* nalazio (*g*)*velb*, a kako je sam prostor ognjišta bio nadsvodjen masivnim kamenim svodom, *vovtom*, kako je na najgornjoj etaži, odnosno u samom krovu imala *izbu* u kojoj se nalazio sjenik, te u prizemlju čak dva *kevdra*, no o njenom unutrašnjem rasporedu prostorija nema informacija.⁸⁴

Literatura navodi kako je izgrađena 1740. godine, u vrijeme većeg razvitka trgovine i prometa, te kako se radi o tipu kuće u kojem su sjedinjeni elementi raznih kulturnih utjecaja u goranskom prostoru.⁸⁵

4.3. Smišljak / Mrakun

Smišljak je naselje smješteno 2 kilometra od Brod Moravica, do kojeg se dolazi makadamskim putem. Nalazi se duboko smješten u šumi, a jednim strmim pristrankom nad kanjonom rijeke Kupe. Naselje je prema tipologiji hrpno, iako se može okarakterizirati i kao zaseok ili zaseočna cjelina, budući da broji tek četiri kuće. U urbanističkom smislu doima se da je neplanski građeno i raštrkano, budući da je sastavljeno od prostorno malih potkućnica nepravilnog oblika, pri čemu na prvi pogled nema jasne parcelizacije, niti formiranih ulica, iako

⁸⁴ GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji*, u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 349.

⁸⁵ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 61.

katastarske karte iz 1861. pokazuju jasnu podjelu parcela. Naselje ne broji stalne stanovnike od 1991. godine.

Iako nenaseljen, njegove očuvane kuće primjer su tradicijskog graditeljstva visoko razvijenih seoskih kuća s karakteristikama građanskog graditeljstva, o čemu svjedoče kameno klesani portali iz 19. stoljeća. Osim toga, potkućnice osim glavne kuće sadrže i dodatne gospodarske zgrade.

Kuća na adresi br. 4. izgrađena je većim dijelom od kamena, dok se drvo kao materijal gradnje nalazi tek na stražnjoj strani kuće, i njime je građen natkriveni *ganak* sa zahodom na gornjem katu. Budući da je ovo još jedan od primjera kuća koje su građene na polunagibu, ona se s frontalne strane doima kao prizemnica, dok je sa stražnje strane vidljivo riječ o kući s više katova čime odaje monumentalnost. S prednje strane, budući da se kuća samo ulaznim dijelom smješta na padinu, nalazi se i ulaz u *kevder*, kojeg krase klesani kameni portal lučnog završetka i jednostavnog oblikovanja, u čijem se ključnom kamenu nalaze inicijali JM i godina izgradnje, 1849. Slovo „M“ u inicijalu moglo je označavati prezime Mance, kao prezime stanovnika koji su živjeli ovdje, no nije isključena ni opcija da je to potpis klesarskog majstora. Pored vrata i duž čitavog bočnog dijela kuće nalaze se mali drveni otvori izvana također omeđeni okvirom od klesanog kamena. Kao svojevrsna zaštita ugrađene su dvije željezne šipke, što hipotetički podsjeća na način izrade prozora kao kod slovenskih alpskih kuća, u ovom slučaju pojednostavljeni, iako to ne mora nužno biti slučaj. Na stražnjem dijelu kuće, ispod *ganka*, kuća je građena kombiniranim kamenjem, pri čemu se ističu veći kameni komadi tamnije boje. Na tom se dijelu zida nalaze dva ulaza, vjerojatno u podrumске svrhe, a dodatno okamenjivanje moglo je poslužiti za dodatnu izolaciju prostora od topline, ukoliko je prostor služio za skladištenje poljoprivrednih dobara. Krov je popločen ciglom, no posebno je zanimljiv dizajn dimnjaka, koji je u svojem donjem dijelu kamene izrade, a njegov je završetak oblikovan polulučno od limenog materijala, no ne može se točno procijeniti je li i on novije izrade ili je njegovo oblikovanje izvorno. Kuća sa svoje bočne desne strane, gledajući od ulaza, ima na zid nadograđenu malu *drvarnicu*, dok se drveni *šajar* jednostavnog oblikovanja nalazi podalje od kuće, i budući da nema točnog omeđivanja potkućnica, ne može se točno odrediti uz koju se kuću vezuje.

Kuća na adresi br. 3. također je građena na nagibu padine, i njena je frontalni prizemni dio, a drugi kat gledan sa stražnje i bočne strane u potpunosti izrađen od drveta, tehnikom slaganja masivnih drvenih dasaka, dok su samo njeni temelji izgrađeni od kamena. Ulazna vrata drvena su i jednostavnog oblikovanja, dok se na nadvratniku nalazi otvor omeđen četirima

staklenim prozorčićima. Taj detalj sreće se u brojnim oblikovanjima ulaznih vrata na kućama diljem brodmoravičkog kraja. Na stražnjoj strani kuće u prizemnom kamenom dijelu nalaze se ulazi dviju podrumskih prostorija - *kevdra*, kamenoklesanih portala. Lijevi i manji ulaz pomnije je izrađen i sličan je tipologiji ostalih kamenoklesanih portala na ovom području. Sa bočnih strana omeđen je polustupovima jednostavnih kapitelnih završetaka, a u gornjem lučnom završetku unutar ključnog kamena nalaze se inicijali IM s godinom izgradnje 183? – zadnje slovo je nečitko, ali jasno je da se radi o kući izgrađenoj u prvoj polovini 19. stoljeća. Desni i nešto širi kameni portal jednostavno je lučno oblikovan i u središtu sadrži prazan ključni kamen. Ovdje se također izdvajaju mali prozorski otvori uokvireni kamenom zaštićeni pretpostavljeno rešetkom od željeznih šipki tako da one čine mrežu, čime se pruža dodatna zaštita podrumskim prostorijama, budući da na prozorskim otvorima nema stakla. Nad ovim stražnjim dijelom kuće, iznad podrumskih otvora smješten je na drugoj, drvenoj etaži kuće karakteristični *ganak*, u ovom slučaju rastvoren velikim otvorom. *Ganak* podupiru karakteristične masivne grede. U neposrednoj blizini kuće, sa njene stražnje strane nalazi se pomoćna zgrada, vjerojatno u funkciji *drvarnice*.

4.4. Doluš

Doluš je naselje smješteno uz desnu obalu Kupe, neposredno uz prirodnu granicu sa Slovenijom, a po svom nastanku datira se u 15. stoljeće, kao jedno od selišta pod brodom gospoštijom. Zaštićen je kao kulturnopovijesna cjelina u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske. U zaštićenu zonu spada obuhvaća selo Doluš s neposrednim poljoprivrednim okolišem, a rasprostire se uz desnu obalu Kupe. Prema svojim građevinskim odlikama i organizaciji okoliša predstavlja tipičan primjer pokupskog goranskog naselja s okolišem koje se oblikovalo u periodu od 15. do 19. stoljeća.⁸⁶ Do njega se iz smjera Brod Moravica dolazi makadamskim putem. Važno je napomenuti kako se od davnina hrvatski i slovenski narod s obiju obala rijeke Kupa međusobno pomagao, surađivao, rabio izuzetno sličan dijalekt i narodne običaje i glazbene instrumente⁸⁷, a o čemu svjedoče i ostaci specifičnih slovenskih utjecaja na tradicionalnu arhitekturu ovog pokupskog prostora.

⁸⁶ Etnozona Doluš - Brod Moravice, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0199-1978>. (12.6.2021.)

⁸⁷ CRNKOVIĆ, EMIL, *Tajne Kupe*, Brod Moravice, 2018.

Kao jedan od najboljih pokazatelja toga izdvajaju se *kozolci*, pomoćne gospodarske zgrade namijenjene sušenju sijena, specifične za slovensku tradicionalnu arhitekturu pod utjecajem alpske kulturne sfere, a veoma rijetke na ovim prostorima. Iako ih po tipologiji ima mnogo, u Sloveniji se najčešće može naći kao samostojeći drveni objekt, monumentalnog izgleda i zdanja te detaljne umjetničke obrade. Na području brodmoravičkog kraja primjeri *kozolca*, odnosno *kozovca*, sačuvani su upravo u području Kupske doline. Za razliku od slovenskih tipičnih samostojećih *kozolaca*, ovdašnji su *kozovci* jednostavnije izrade i nisu formirani kao zasebno gospodarsko zdanje, već su prislonjeni uz sjenik, odnosno *šajar*, na njegovoj stražnjoj strani.

Takav primjer *kozovca* nalazi se u Dolušu, u dobro očuvanom stanju, smješten na stražnjoj strani *šajara* koji pripada potkućnici koja se lokalno naziva *Pr Zibarjevih*. *Šajar* u čijem se sklopu nalazi spomenuti *kozovc* tipično je građen na prirodnom nagibu, te se svojim frontalnim dijelom doima kao prizemno zdanje, dok je na stražnjoj strani okrenut glavnoj prometnoj liniji, a na njegovoj, s ove perspektive gledano prvoj etaži, prislonjen je *kozovc*, koji izlazi iz okvira samog *šajara*, a poduprt je masivnim drvenim gredama uglavljenim u kameno klesani temelj *šajara*, a na same su grede položene drvene daske, radi lakšeg pristupa. Prostor *kozovca* natkriven je podstrešnicom i otvoren je, a razdijeljen je vertikalno trima drvenim stupovima, dok se po horizontali između njih smješta rešetkasta, također drvena konstrukcija, koja je služila da se na nju smješta sjeno za sušenje, no moglo je služiti i za odlaganje drva za ogrjev, kao što mu je to temeljna funkcija danas. Spomenuti *šajar* u svojoj prizemnoj zoni klesan je od kamena, s dva vratna i po dva mala prozorska otvora, čiji se okvir također doima dekorativno obrađen lakim kamenom i umetnutom ciglom.

Drugi primjer *kozovca* nalazi se na potkućnici u neposrednoj blizini prethodno spomenutog, također u sklopu *šajara* koji pripada *Rau(c)hovih*. Također je smješten na padini, građen od drveta, ciglenog krovnog pokrova, s jednostavnim ulaznim vratima tipičnim za sjenike. Na svojoj lijevoj zabatnoj strani prislonjena mu je manja gospodarska zgrada koja se po svojim obilježjima može okarakterizirati kao najvjerojatnije *štalj'ca* također obrađena u kamenu, s malom nadstrešnicom od opeke i položena na kamenom temelju. Na stražnjoj strani *šajara*, ponovno prislonjen na njegov etažni dio smješten je *kozovc*. Ovaj prislonjeni *kozovc* po svom je smještaju iste tipologije kao prethodni, no još je jednostavnije obrade. Tako ga vertikalni drveni stupovi dijele na dva dijela, a tek nekoliko horizontalno položenih drvenih štapova kreira prostor potreban za njegovu prvotnu namjenu sušenja sijena ili drugih biljaka. *Kozovc* stoji na masivnim oblim gredama uglavljenim u rascijepane dijelove nosivih greda od

šajara. Iako položen na kamene temelje, zbog nepristupačnosti je teško zaključiti ukoliko su postojali otvori na njegovoj prizemnici. *Kozovc* istog tipa može se naći i u danas nenaseljenom mjestu Donji Šajn,

Idući makadamskim putem iz smjera Brod Moravica ka selu Doluša, pogledom preko rijeke Kupe na slovensku stranu u neposrednoj se blizini riječne obale nalazi *kozovc*, odnosno slovenski *kozolec*, svojom tipologijom i izgledom gotovo istovjetan prethodno spomenutim primjerima iz Doluša, što svjedoči o neposrednim uvjetima i utjecajima koji su na ovaj prostor Kupske doline dopirali sa slovenske strane, s polazištem u alpskoj sferi utjecaja.

4.5. Colnari

Ruralna cjelina Colnari u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske označena je kao zaštićena kulturnopovijesna cjelina, koja predstavlja ruralnu organizaciju Gorskog kotara oblikovanu u 15. i 16. stoljeću. U toj klasifikaciji obuhvaća istoimeni zaselak s okolišem, a u širem prostornom smislu dio je prostorne cjeline naselja Završje, smještenoj u Kupskoj dolini. U svom sastavu broji tri kućišta stambene namjene s pripadajućim gospodarskim zgradama, pretežno građene od kamena, pokrivene crijepnim dvostrešnim krovom.⁸⁸ Slično kao sa drugim udaljenijim zaseocima brodmoravičkog kraja, pristupna cesta je makadamska, a budući da je i ovdje, kao i na primjeru prethodno spomenutog zaseoka Smišljak, riječ o malom broju kućišta, nije razvijena urbanistički podijeljena cjelina, već se ona može okarakterizirati kao zaseočna cjelina raštrkanog i neplanski građenog ruralnog tipa, koja je naziv dobila najvjerojatnije po imenu osnivača.

Na kućnom broju 2 sela Colnari nalazi se kuća Jurković, s pripadajućim gospodarskim zgradama, te se taj sklop potkućnice može okarakterizirati kao nešto razvijeni tip seoskog gospodarstva, koji je brojio nekoliko pomoćnih sadržaja. Tako se osim obiteljske kuće u sastavu ove potkućnice nalazi *šajer*, *drvarnica*, *šternja* i *sušna jama*, specifična etnografska i arhitektonska karakteristika utjecaja iz domene alpske kulturne provenijencije.

Obiteljska kuća zidana je pretežno od kamena, koji kao materijal dominira frontalnim i bočnim dijelovima kuće, dok se drvo kao materijal nalazi na stražnjoj strani kuće kojim je

⁸⁸ Ruralna cjelina naselja Colnari, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0390-1976>. (20.06.2021.)

ograđen tipični zatvoreni *ganak* na etaži kuće, i u nešto manjoj mjeri na završecima bočnih zabata kuće, na području neposredno ispod krovišta, s malim četvrtastim otvorom koji je rastvarao vjerojatno prostor *izbe*, odnosno tavana ili potkrovlja. Po svom smještaju u prostoru, tipično je građena na nagibu uvjetovanim reljefnom odrednicom terena, tako da se s frontalne ulazne strane doima kao prizemnica, dok je s bočnih i stražnjih strana ona tradicionalno viđena kao višekatnica. Krov je pokriven crijepom, na čijem se središtu nalazi karakteristični cigleni dimnjak.

Do ulaznih vrata dolazi se karakterističnim kamenozidanim stepenicama. Ulazna vrata drvene su izrade i uglavljena u kameno pročelje kuće. Masivni drveni dovratnici tesani su u formi stupova, te u njihovom podnožju možemo razaznati naznake stilizirane baze. Na nadvratniku je u drvenoj četvrtastoj ploči odsječenih rubova istesana godina 1889., koja svjedoči vjerojatno o gradnji samih vrata, ako se radi o kući izgrađenoj u nešto starijem periodu, s inicijalima J.F.J., kao vlasnika kuće. Iako nije izrađen u klasičnoj formi kamenoklesanog masivnog portala, i dalje slijedi tendenciju i modu 19. stoljeća za ukrašavanje glavnog ulaza kuće kao njenog najreprezentativnijeg dijela. Osim toga, na njihovoj monumentalnosti daje i činjenica kako su veoma detaljno i precizno ornamentirana. Riječ je o klasičnim dvostrukim vratima, razdijeljenim u tri dijela. U najgornjem dijelu smješteni su prozori. U središnjem dijelu vrata su na obje strane ornamentirana romboidnim motivom, a ukrašeni su i kutovi samih ploča. Najjužnija ploča na obje strane istesana je veoma minuciozno, odajući trodimenzionalni motiv poprečne rešetke. Najvjerojatniji uzrok ovako detaljne obrade vrata jest iskazivanje vlastite drvenotesarske vještine vlasnika kuće, ili majstora zaduženog za posao. Nadstrešnica nad ulaznim vratima poduprta je manjim drvenim gredicama uglavljenim u masivnije grede natkrovišta. S obje strane ulaznih vrata smješteni su prozorski otvori, danas renovirani.

Na desnoj zabatnoj, padinskoj strani orijentiranoj prema prilaznom putu, smješten je ulaz u podrumsku prostoriju, *kevder*. Njegov ulazni portal također je s bočnih strana omeđen oblicima koji naslućuju na oblik masivnih pilastara, dok je nadvratni lučni dio izrađen od okomito položenih klesanih kamena pravilnog oblika, čime se prostor vrata izgledom izdvaja od ostatka kamenog dijela kuće u kojem je smješten. S obje strane flankiraju ga dva mala drvena prozorska otvora. U srednjoj zoni nad *kevderskim* vratima nalaze se dva simetrično smještena prozora vjerojatno u stambenoj etaži kuće, odnosno *hiši*, dok se pod krovištem izdvaja još jedna moguća etaža ili visoki tip potkrovlja, otvoren jednostavnim četverokutnim prozorom u sredini, simetrično flankiran manjih prozorčićima u obliku romba.

Iako se s frontalne i zabatnih strana doima kao kamena kuća, na stražnjoj strani vidljivo je kako se i u ovom primjeru radi o karakterističnoj kombinaciji kamena i drva. Drvom je izgrađen zatvoreni *ganak* koji se pruža čitavom širinom ziđa, a na njegovom je kraju vjerojatno smješten zahod, o čemu moguće svjedoči malo drukčiji način obrade kutnog završetka kuće, koji je - hipotetički služio u svrhu kanalizacijskog odvoda. Drveni *ganak* također je položen na masivnim nosivim gredama uglavljene u kamene temelje. U prizemnom dijelu stražnje strane kuće smještena su također dva podrumka ulaza, vjerojatno u funkciji *kevdra*, izvedeni na istovjetan način kao prethodno opisani podrumski ulaz – klesanim kamenim polustupovima s polukružnim nadvratnim završetkom kojeg dekoriraju okomito položeni pravilno klesani kameni blokovi. Uz bok stražnje strane kuće prislonjena je manja građevina s nadstrešnicom, u donjem dijelu zidana kamenom s nosivim drvenim gredama, a prema svojoj tipologiji mogla bi se smjestiti u pomoćnu zgradu koja je služila za smještaj domaćih životinja, moguće da se radilo o kokošinjcu ili *svinjskoj štalj'ci*.

Govoreći o gospodarskim objektima ove potkućnice, u dvorištu prekoputa ulaza u samu kuću nalazi se tipični drveni *šajer*, na kamenim temeljima, sa širokim ulaznim vratima kroz koja su se mogla uvesti kola. S desne strane ulaznih vrata smješten je bunar, *šternja*, na povišenom betoniranom podestu, a temelj *šternje* klesan je u kamenu, u čijem se donjem dijelu u isklesanoj pločici nalazi i zabilježena godina 1923., s inicijalima G.J., što je dokaz kasnije dogradnje uz prvotni prostor *šajara*. Takav se smještaj bunara uz sjenik često javlja širom domaćinstava brodmoravičkog kraja, mahom u sredini i kasnijem periodu 20. stoljeća. Bunarsko kolo koje je služilo za dopremanje vode iz *šternje*, građeno je od drveta i učvršćeno željeznim pojačanjem u vidu čavala. Smješten također na padini, *šajer* se sa stražnje strane doima kao katnica, a zanimljiv je detalj na kojem se vidi dio u kojem masivne nosive drvene grede izlaze u prostor ziđa od kamenih temelja, na kojem se vidi jasna distinkcija, ali i svojevrsna kohezija i kombinacija tih dvaju građevnih materijala gorskokotarskog prostora.

Posebna specifičnost u materijalnoj baštini ruralne cjeline Colnari jest pojava *sušne jame*, arhitektonskog elementa specifičnog za alpsku kulturnu sferu. *Sušna jama* kao tradicionalna građevina karakteristična je za prostor Kupske doline i brodmoravičkog područja, budući da je riječ o prostorima povoljnije klime uvjetovanom prodorom toplijeg zraka dolinom, pa je ovaj kraj veoma bogat jabukama i kruškama.⁸⁹ *Sušna jama* jest ništa drugo nego sušara koja je služila

⁸⁹ STEPINAC FABIJANIĆ, TIHOMIRA, *Tradicijska kultura uz Lujzijanu i Karolinu. Povijesni putopis kroz Gorski kotar i Prikuplje*, Problemi sjevernog Jadrana 15 (2016), 151.

sušenju voća za njihovu upotrebu u dugim zimskim mjesecima. Tipično je riječ je o uskim kućicama, građenim na kamenim temeljima u kojim se nalazio otvor za ložište, dok je u gornjem dijelu sastavljen od drvenih lesa poslaganih rešetkasto, gdje su se na toplijem zraku sušili narezani komadi spomenutog voća. *Sušna jama* u Colnarima također je građena po tom principu. Smještena na blagu padinu i nešto udaljenija od kuće, sastoji se od masivnog kamenog bloka koji služi kao temelj, s izbočenim dozidanim četvrtastim otvorom na prednjoj strani, kroz koju se ložila vatra koja je potom pogodovala bržem sušenju jabuka i kruški. Na temeljima je postavljena drvena konstrukcija trostranog oblika sa crijepnim pokrovom, koja nije u cijelosti očuvana, no dobivamo naznake o njenim osnovnim tipskim karakteristikama po kojem se da zaključiti da se radi o *sušnoj jami*.

Primjer u potpunosti obnovljene *sušne jame*, nalazi se u naselju Nagličići, čime je ona od strane Etno – udruge „Turanj“ iz Brod Moravica prepoznata kao značajni dio lokalne baštine. Na rekonstrukciji temeljenoj prema njenoj nekadašnjoj konstrukciji, razaznaju se njezine temeljne tipološke karakteristike. Za razliku od prethodno spomenute *sušne jame* u naselju Colnari, ova je građevina nešto manjih dimenzija. Izgrađena je na masivnom kamenom temelju s karakterističnom, na frontalnoj strani dozidanom, kamenom istakom koja je bila u funkciji ložišta. Na kamenim temeljima položena je drvena jednostavna konstrukcija u obliku kućice, s obnovljenom nadstrešnicom od sitno kalanih drvenih daščica. Na obje bočne strane nalaze se vratašca kroz koja se umetalo voće koje se potom u njoj sušilo. Na zabatnim završecima obiju strana nije u potpunosti zatvorena, već su zabati raščlanjeni drvenim lesama, kako bi dim koji se u podnožju ložio mogao strujati van *sušne jame*, što je dodatno pogodovalo sušenju voća.

4.6. Zavrh

Zavrh je malo naselje hrpnog tipa kojeg karakterizira manji broj kuća smještenih uz cestu, a koje se nalazi nedaleko naselja Šimatovo. Svoj toponim dobio je najvjerojatnije po prirodnom obilježju koje ga odlikuje, a na ulazu u samo selo uz cestu je na blagoj uzvisini smještena kapelica svete Ane, što je karakteristično za mala naselja brodmoravičkog, ali i gorskokotarskog podneblja. Naselje danas ne broji stalne stanovnike, no u njegovu su sastavu sačuvani i obnovljeni neki primjerci tradicijske arhitekture.

Najimpozantniji arhitektonski primjer naselja Zavrh nalazi se na samom kraju sela, u blizini šume, a po tipologiji i vremenu nastanka može se okarakterizirati kao razvijeni tip seoske kuće s vidljivim elementima građanskog graditeljstva. Kuća *Kramarjevih*, kako je poznata u lokalnoj memoriji stanovništva koje je ovdje živjelo ili povremeno dolazi još i danas, karakteristično je smještena na blagu padinu. S frontalne strane ona je prizemnica, dvostrešnog krova s crijepnim pokrovom, a kombinacijom kamena i drva pogledom na eksterijer može se dobiti dojam i o njenom unutrašnjem prostornom rasporedu. Tako je s lijeve frontalne strane vidljivo građen drveni dio s dva prozora, u kojem se nalazio vjerojatno prostor *hišne kamare*, dok je s desne frontalne strane, u čijem sklopu i glavni ulaz, ona izgrađena od kamenog materijala. Do ulaznih vrata dolazi se, kao i u prijašnjim primjerima, karakterističnim malim kamenim stepeništem flankiranim niskom kamenom ogradicom.

Kao element vidljivog utjecaja građanskog graditeljstva, izdvaja se monumentalni kamenoklesani okvir ulaznih vrata kuće. Portal klesan od svijetlog kamena, polukružnog je završetka, a s obje strane flankiran je pilastrima s jasno naznačenom bazom, unutar koje se nalazi dekorativno obrađen motiv. Na abaku kapitela polustupa s lijeve strane isklesano je „18 MATIA“, a na desnoj nastavak – „RACHKI 33“. To nam daje podatak o vremenu gradnje same kuće, koji ju smješta u prvu polovinu 19. stoljeća, kao i o samom vlasniku, Matiji Račkom. Na svom polukružnom završetku prekinut je ključnim kamenom također obrađen plitkim reljefom motivom koji podsjeća na školjku. S desne strane ulaznog portala, nalazi se maleni prozorski otvor, izrađen od istog svijetlog kamena kao i klesani portal. Posebno je zanimljiv zaštitni dio od željeza, koji je ornamentiran u stilu vijuga, koje podsjećaju na lišće, pri čemu se ponovno vidi tendencija vlasnika da iskaže reprezentativnost svoje obiteljske kuće.

Na bočnoj zabatnoj strani u prizemnom je dijelu, na nagibu padine, smješten ulaz za *kevder*, također kamenoklesanog portala s praznim ključnim kamenom. U srednjoj zoni bočnog dijela kuće nalaze se tri pravilno razmještena prozorska otvora, prvi od njih u renoviranom betoniranom dijelu kuće, dok su preostala dva u drvenom dijelu, koji se nastavlja na pročelni dio. U zoni po izgledu visokog potkrovlja također se nalaze manji prozorski otvori, dok je najviša zona, tik uz sam završetak krovništa, rastvoren malim otvorom romboidnog oblika, vjerojatno radi boljeg protoka zraka na područje tavana, odnosno *izbe*. Nažalost, dio oko kuće danas je obrasao visokom travom, što je onemogućilo prolaz do stražnjeg dijela kuće i do bližeg prilaska *kevdru*, no prema već ustaljenim arhitektonskim karakteristikama možemo naslutiti kako je na stražnjem dijelu kuće smješten *ganak* zatvorenog tipa.

4.7. Podstene

Naselje Podstene smješteno je na putu od Brod Moravica ka Dolušu, čime pripada području Kupske doline. Na ulasku u samo naselje smještena je reprezentativna crkva Sv. Petra i Pavla iz 18. stoljeća, smještena na uzvisini s perspektive daljnjim kretanja naseljem. Budući da se radi o naselju čiji je razvoj uvjetovan prirodnim značajkama, gdje je on smješten pod padinu planine, po čemu je i dobilo ime, možemo ga okarakterizirati i niznim naseljem, budući da je s druge strane omeđen i dolinom rijeke Kupe, a njegove su kuće smještene uz cestovnu trasu, uz pojedina račvanja na pojedine pokućnice.

Spuštajući se od ulaza u naselje putem koji vodi do Kupske doline, prvotna trasa ceste smještena je na nagibu, uvjetovano reljefnim karakteristikama ovog prostora.

Na tom je položaju, neposredno uz cestu, smještena zgrada nekadašnje Područne škole Podstene, otvorena 1858. godine, što njenu gradnju smješta u polovinu 19. stoljeća. Nastava se prvotno odvijala u Župnom stanu, nakon čega je podignuta nova zgrada zbog većeg broja učenika koji su je polazili.

Zgrada škole je kamena dvokatnica, koja je svojim frontalnim dijelom orijentirana prema ulici, gdje se nalazi njen monumentalni ulazni portal. Natkrivena je dvostrešnim tipom krovišta, koje je danas – kao i ostatak škole – u procesu renovacije. Ulazni portal omeđen je rizalitom istakom trostranog oblika unutar kojeg se nalazi lučno nadstvođeni otvor kojim se dolazi do drvenih, majstorski tesanih drvenih vrata, blago povišenih od tla, pri čem pristup olakšavaju dvije kamene stube. Rizalitna istaka završena je u gornjem dijelu vijencem nad kojim je umjetnički izvedeno i dekorativno krovište.

Ulazni portal omeđen je simetrično postavljenim prozorskim otvorima sa svake strane, na čijim se gornjim završecima blago razaznaju reljefni dekorativni elementi, koji izgledom također podsjećaju na vijenac.

Vijenac na pročelju također razdvaja prizemnu zonu od zone prvog kata, na kojem su smještena tri prozorska otvora. Prema starijim fotografijama vidljivo je kako je njihova dekoracija istovjetna obradi donjih prozorskih otvora, no danas su ti elementi nestali s pročelja, te će možda biti kasnije nadodani, kad završi proces renovacije. Vidljivo je kako se renoviralo i područje pod krovom, pod kojim su vidljive masivne drvene grede koje nose krovnu konstrukciju.

Na uglovima školske zgrade kojim se spajaju pročelni i zabatni dio, javlja se dekorativni element umetanja svjetlijeg tipa pravilno klesanog kamena, što utjecaje može vući iz karakteristika građanskog graditeljstva.

Na zabatnoj strani, koja se danas samo djelomično vidi, zbog radova koji su trenutno u tijeku, vidljivo je isto ili slično razlaganje otvora kao i na pročelnom dijelu škole. Ovdje se nazire i treća zona koja je spadala u potkrovlje, rastvoreno dvama prozorskim otvorima, te dekorativnim otvorima kružnog oblika na krajevima zabata. Najvjerojatnije je u zonama druge ili treće etaže bio smješten učiteljev stan s dvije sobe, dok je u prizemnoj zoni bila smještena jedna učionica.

Iz zapisa *Spomenice obće pučke škole u Podstenah* o njenom mogućem nekadašnjem izgledu navodi se samo zapis iz 1910. godine, kad je „zgrada popravljena za vrijeme školskih praznika, pokrivena je eternitom, izvana obojana zelenkastom bojom, a na školi je postavljen tornjić za zvono.“, kako piše učitelj Šimun Juraković.

Najveći broj učenika bilježila je 1881. godine, njih 88, dok je taj broj iz godine u godinu sve više opadao, što je u konačnici dovelo do njenog konačnog zatvaranja 1974. godine.

4.8. Donja Dobra

Naselje Donja Dobra smješteno je na samoj polovini puta između Karlovca i Rijeke, u podnožju Brod Moravica, a formirano je neposredno prije, ili u vrijeme gradnje Lujzinske ceste od 1803. do 1813., jer stara prometnica Karolina nije bila dovoljna za sve veći tranzit ovim prostorom. Društvo koje je gradilo cestu dobilo je pravo da za sav promet na novoizgrađenoj cesti ubire maltarinu, odnosno vozarinu. Glavni ravnatelj ceste bio je stacioniran u Beču, a njegovi su inženjeri imali sjedište u pojedinim naseljima uz prometnicu, gdje su ubirali prihode. Jedna od takvih nalazila se i u Donjoj Dobri, kao pogodnom tranzitnom čvorištu između Rijeke, Karlovca, te lokalnih Brod Moravica. Mjesta na kojim su se ubirali porezi za prolaz zvali su se *harmice*. Svakom inženjeru bilo je podređeno desetak cestara koji su stanovali u posebno izgrađenim kućama u cestu. Osim

toga, gradnja Lujzijane pogodovala je i nicanju konačišta i gostionica u koje su zalazili putnici i kirijaši, koji su obično konjskom zapregom prevozili drva u Rijeku.⁹⁰

Po svojoj tipologiji može se svrstati u nizno naselje, čije je formiranje uvjetovano s jedne strane tokom rijeke Dobre koja izvire u blizini, dok se s druge strane razvoj naselja usko može povezati s gradnjom prometnice, pri čemu je ono također cestovno. Karakterizira ju niz kuća građenih i smještenih neposredno uz trasu nekadašnje Lujzijane. U središtu samog naselja danas se nalazi raskršće koji jednim putem vodi dalje do Broda na Kupi (trasa koja povezuje ta dva naselja izgrađena je 1870.-ih), drugim putem uzbrdo nastavlja se preko prijelaza željezničke pruge (Zagreb – Rijeka, izgrađene 1873.), do Brod Moravica, dok se trećim putem nastavlja daljnji tok nekadašnje Lujzijane u pravcu Moravica, naposljetku sve do Karlovca. Uz središte naselja, a uz neposrednu blizinu Lujzijane, bila je smještena i kapelica sv. Ivana Nepomuka, no ona je srušena pedesetih godina 20. stoljeća, kad se u Donjoj Dobri gradio tunel prilikom rekonstrukcije Lujzijane.

Budući da je poznata činjenica kako je gradnja Lujzijane utjecala neposredno na razvoj naselja, ali i na novopridošli upliv građanskog graditeljstva i u ove krajeve, takav se primjer arhitekture sreće i u Donjoj Dobri.

Riječ je o, danas obiteljskoj kući, koja se nalazi u samom zavoju neposredno prije račvanja puteva na tri cestovna pravca. Izgrađena je 1809. godine, u vrijeme gradnje Lujzijane, a njezina je prvobitna funkcija bila je ta da je služila kao postaja za kočije s konjima, koji su se smještali u donju etažu, dok je na gornjoj stambenoj etaži bilo smješteno konačište za putnike. Po svom stilu može se okarakterizirati kao kuća cestovnog ili prijelaznog tipa iz seoskog u građansko, iako usporedivši s prethodno navedenim primjerima i njihovoj stilskoj tipologiji, vidljiva je znatna razlika u razvoju stila odnosno upliva novog građanskog graditeljstva na ovaj prostor brodmoravičkog kraja.

Građanska je kuća smještena na ravnom terenu, a prema prostornom rasporedu sastoji se od prizemlja, prve etaže i tavana kao zaključnog dijela kuće. Svojim je zabatnim pročeljem orijentirana ka glavnoj prometnici, odnosno nekadašnjoj Lujzijani, i na tom je dijelu kuća simetrično organizirana, vidljivo na prozorskim otvorima. Neke značajke građanskog graditeljstva mogu se iščitati i iz jednostavnog ornamentiranja okvira prozora trokutnim zabatom na vrhu, dok se na uglu kuće također nalazi tipični dekorativni element

⁹⁰ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice, Osnovna škola Brod-Moravice*, Rijeka, 1969., 33.

nizanja svjetlijeg kamena cijelom dužinom kojom se spajaju zabatni i bočni dio kuće, kao najreprezentativniji dijelovi građevine, vidljivi s glavne prometnice, a svojom je monumentalnošću zasigurno plijenila pažnju, budući da stilski veoma odudara od karakteristične arhitekture prisutne u njenoj neposrednoj blizini, ostalih brodmoravičkih zaseoka. Vizualno je zanimljiva i pojava vijenca koji na zabatnom pročelju odjeljuje prizemnu i središnju zonu od one zabatne pod krovom. Iako je od 19. stoljeća prošla preinake u smislu renoviranja, njezine su temeljne karakteristike ostale sačuvane, čime ona predstavlja veoma specifičan primjer upliva građanskog graditeljstva na prostor brodmoravičkog kraja. Prema starim dostupnim fotografijama iz prve polovice 20. stoljeća, nasuprot ove građanske kuće nalazila se po tipologiji također građanska zgrada, još više arhitektonski dekorirana i impozantnija, no u međuvremenu je srušena, a na njenom mjestu izgrađen je nov objekt. Vidljivo je kako se još 1929. godine nije formiralo naselje kakvim ga poznajemo danas, već su dvije spomenute zgrade u središtu jedina kućišta koje se nalaze u samom središtu Donje Dobre.

5. Karakteristike stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja

Najveći broj stambenih građevina obrađenih u ovom diplomskom radu građen je u periodu prve polovine 19. stoljeća, pri čemu se na njima stilski mogu razaznati uplivi pojedinih elemenata građanskog graditeljstva, što se očituje u izradi monumentalnih ulaznih portala klesanih u kamenu s godinom izgradnje. Ipak, ti se elementi najčešće dodaju samo na vanjskim stijenkama kuće, a postoji mogućnost kako je određen broj kuća tokom vremena nadograđivan ili prostorno mijenjan, pri čemu su se novi utjecaji jednostavno nasložili preko građevina građenih u starijem periodu, o čemu svjedoči njihov unutarnji prostorni raspored, gdje se još u velikoj većini kuća kao centralni stambeni prostor ističe *veža* koja potom vodi u ostale prostorije, poput *hišne* ili *vežne kamare*. Stoga kao dominantni tip koji karakterizira stambeno graditeljstvo brodmoravičkog kraja, možemo navesti onaj prijelazni – seoski razvijenih seljačkih kuća s elementima građanskog graditeljstva.

Najznačajnija karakteristika vidljiva u interijeru kuća brodmoravičkog kraja je da su one građene kombinacijom temeljnih materijala na ovom prostoru, kamena i drva. Tako su kamenom klesani uglavnom temelji kuća i veći dio pročelnog i zabatnog dijela kuće, dok se drvom najčešće izrađuje zabatni dio kuće pod krovom, koji u unutrašnjem rasporedu odgovara potkrovlju – tavanu ili *izbi*, gotovo uvijek rastvoren malim otvorima.

Drvo kao materijal najčešće se nalazi na stražnjoj strani kuće, gdje je karakteristično smješten *ganak*, natkriveni hodnik zatvorenog tipa, na čijem se kraju uvijek u pravilu nalazio zahod.

Budući da se, govoreći o reljefnim karakteristikama, mahom radi o brdovitom prostoru, kuće su većinom građene na padinama i nagibima. Tako se one, gledane s ulazne pročelne strane, doimaju kao prizemnice, dok su gledane sa zabatnog dijela orijentiranog u pravilu prema glavnoj ulici, one višekatnice. Na tim se zabatnim dijelovima kuće u prizemnom dijelu smještaju *kevdiri*, podrumske prostorije za skladištenje.

Kad je riječ o razvijenijem tipu potkućnica, uz neposrednu blizinu obiteljske kuće smještene su pomoćne gospodarske zgrade. Kao najrasprostranjenija od njih je *šajer* ili sjenik. Građevina je drvene konstrukcije, građena također na kamenim temeljima i smještena na prirodni nagib, te i ona u svom sklopu može sadržavati podrumske prostorije. Karakteriziraju ga velika ulazna vrata koja su olakšavala ulaz kolima, te visoko otvoreno krovno, koje je služilo sušenju sijena

za stoku. Osim toga, uz *šajar* često su prislonjene pomoćne građevine manjih dimenzija, poput kokošinjca ili *svinjske štalj'ce*, odnosno svinjca.

Govoreći o smještaju obiteljske potkućnice, mali broj njih je ograđen te se u pojedinim selima doima kako nema precizne parcelizacije između dvaju kućanstava.

Što se tiče naselja, najveći broj njih može se svrstati u tipologiju hrpnog naselja, pogotovo kad je riječ o manjim zaseocnim cjelinama koje broje tek nekoliko kućišta. Danas su takva naselja slabo ili u potpunosti nenaseljena, a svoje nazive dobila su najčešće po imenima osnivača, ili prezimenima brojem najdominantnijih stanovnika, kao što je to slučaj s naseljima Delač ili Colnari. Nisu rijetkost ni naselja niznog tipa, određena prirodnim odrednicama reljefa. Takvo je naselje naprimjer Doluš, čiji je oblik uvjetovan tokom rijeke Kupe, koja istovremeno sačinjava i prirodnu granicu sa Slovenijom.

Govoreći o specifičnostima tradicijske arhitekture na ovom prostoru, najznačajniji su nam građevinski primjeri koji svjedoče o uplivu utjecaja alpske etnografske sfere, s područja Slovenije, na područja u neposrednoj blizini granice, i naselja koja smještajem spadaju u Kupsku dolinu.

Kao dva najeminentnija primjera alpske kulturne sfere ističu se pojava *kozovca*, građevine namijenjene sušenju sijena ili kukuruza. Po karakteristikama on je istovjetan *kozolcu*, objektu specifičnom za slovensko tradicijsko graditeljstvo. Za razliku od slovenskog tipa, koji najčešće stoji kao samostalan gospodarski objekt, brodmoravički *kozovci* su u pravilu prislonjeni na stražnju stranu *šajara*, kao njegov sastavni dio.

Drugi značajni primjer utjecaja alpske kulturne sfere je *sušna jama*, objekt građen na kamenom temelju s otvorom za ložište, na kojem leži drvena konstrukcija najčešće zatvorenog tipa, u koju se smještalo voće domaćeg uzgoja, mahom kruške i jabuke, radi njihova sušenja i opskrbljivanja tokom dugih zimskim mjeseci.

Kao elementi utjecaja građanskog graditeljstva, na brodmoravičkim se seoskim kućama oni manifestiraju u obliku reprezentativnih ulaznih portala klesanih od kamena, a na isti način često se obrađuju i okviri oko vrata od *kevdra*, budući da su svojom orijentacijom gledali ka glavnoj prometnici naselja. Tako se u dekoraciji ulaznih portala često mogu naći stilizirani elementi pilastara s bazama i kapitelima, dok su u pravilu zaključeni lukom. Luk nadvratnika prekinut je ključnim kamenom u koji se najčešće klesala godina gradnje, inicijali, pa čak i puna imena ili

nadimci vlasnika kuće. Ponegdje se u ključnom kamenu klesaju i dekorativni elementi ili reljefni stilizirani prikazi rasketog Isusa.

Može se dakle zaključiti kako je tradicijska arhitektura brodmoravičkog kraja u pravom smislu te riječi svoju transformaciju doživjela polovinom 19. stoljeća, pojavom dekorativne plastike na ulaznim portalima kuća, pri čemu se javlja sve veći broj specijaliziranih majstora i kamenoklesarskih radionica, od kojih je najznačajnija bila ona u Malim Dragama, koja je svoj graditeljski potpis ostavila u brojnim naseljima brodmoravičke općine.⁹¹

Što se tiče razvijenog tipa građanskog graditeljstva vezanog uz naselja nastala uz Lujzinsku cestu, budući da su Brod Moravice bile smještene na periferiji, kao i većina njenih zaseoka, takva pojava nije se značajnije manifestirala kao primjerice na sjeverozapadu Gorskog kotara. Primjere stambenog graditeljstva vezane uz već razvijeniji tip građanskog graditeljstva, nastale početkom 19. stoljeća, nalazimo u Donjoj Dobri, jedinom naseljem u sklopu brodmoravičkog kraja kroz koji je Lujzijana prolazila, i time izravno utjecala na pojavu i potrebu novog tipa arhitekture. Naravno, postoje kasniji primjeri građanskog graditeljstva, koji se vežu uz gradnju područnih škola brodmoravičkog kraja, no riječ je o drugoj polovici 19. stoljeća, kad se svijest o građanskoj arhitekturi više razvija i širi ovim prostorima.

Važno je istaknuti kako do pravih tipskih projekata dolazi tek pod uplivom utjecaja iz većih ekonomskih središta, s pojavom javne arhitekture - zgrada javne namjene koje su zadovoljavale upravne, državne i kotarske potrebe, posebice krajem 19. stoljeća. Takav primjer očituje se pri projektiranju i gradnji područnih škola na brodmoravičkom području u selima Goršeti, Male Drage i Šimatovo, te na staroj školskoj zgradi u središtu Brod Moravica. Na zgradi područne škole u Podstenama vidljiv je element žbukane profilacije, pri čemu se razaznaje tipološki

⁹¹ Naselje Male Drage utemeljeno je u prvoj polovici 17. stoljeća, kad u njemu počinje živjeti šest obitelji. Za začetak kamenoklesarskog zanata ključna je godina bila 1740., kad se u Male Drage doselila obitelj Majetić s područja Like, slijedeći radove vezane uz izgradnju Karoline. Kamenoklesarstvom su se bavili sve do četrdesetih godina prošlog stoljeća, a danas je njihov kamenoklesarski alat očuvan. Zaslužni su za brojne nadgrobne spomenike, bunare i šterne, stepenice, ulazne portale i volte u susjednim naseljima. Usp. Novi List, <https://www.novolist.hr/rijeka-regija/gorski-kotar/male-drage-i-danas-cuvaju-radove-majstora-od-kamena/>, pristupljeno: 15.07.2021.

projekt korišten širom Austrije prilikom projektiranja javnih zgrada namijenjenih brdskim područjima.

6. Današnje stanje stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja

Što se tiče valorizacije spomeničke baštine brodmoravičkog kraja, u domeni stambenog graditeljstva, prepoznate su kuća Delač i kuća Ožanić – Žižek.

Kuća Delač danas služi kao etno – muzej tradicionalnih predmeta i otvorena je za posjetu, a uz manje preinake i nužne popravke uspjela je očuvati najstariji tip seoske kuće na području Gorskog kotara, sa svim svojim karakteristikama i kao takva predstavlja najznačajniji spomenik tradicionalnog graditeljstva brodmoravičkog kraja. Naselje Delači uvršteno je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao ruralna cjelina te etnozona koja obuhvaća Delače, Maklen i Moravička sela.⁹²

Kuća Ožanić – Žižek uvrštena je u registar kulturne baštine Republike Hrvatske i na njoj su provedeni određeni konzervatorski zahvati radi njenog obnavljanja i očuvanja, no nauštrb vlasnice kuće koja ju koristi u stambene svrhe, zbog nepravilno izvedenih zahvata, čime se htjela slijediti tradicionalna graditeljska tehnika koja u današnje svrhe teško može biti primjenjiva na kuće koje su još napučene.⁹³

U registru je kao zaštićeno dobro zavedena i kuća Mance u Kutima iz 18. stoljeća, no unatoč tome, ona je u potpunosti devastirana, a svjedok njenom postojanju jedino su kameni temelji i stare fotografije.⁹⁴

⁹² Etnozona Delači, Maklen, Moravička Sela, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0365-1975>., pristupljeno: 15.07.2021.

⁹³ Kuća Ožanić – Žižek, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-148> , pristupljeno: 15.07.2021.

⁹⁴ Stambeni objekt Mance, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0374-1975>., pristupljeno: 15.07.2021.

Budući da generalno većina naselja brodmoravičkog kraja broji malo stanovnika, dok su neka od njih u potpunosti napuštena, i primjeri izuzetne graditeljske baštine skloni su propadanju. Iako se neke od kuća još uvijek koriste za stambene svrhe uz male preinake ili renovacije, ili su prenamijenjene u vikendice, suština je u tome da većina lokalnog stanovništva ne sagledava kuće kao primjerke kulturne baštine, već kao sastavni dio svakodnevnog okoliša u kojem se kreću, u čemu često ne uviđaju važnost njihove zaštite i valorizacije, pri čemu je potrebno bolje educirati i senzibilizirati lokalno stanovništvo o potrebi zaštite istih.

Primjeri stambenog graditeljstva obrađeni u ovom diplomskom radu većinom su dobro očuvani u svom prvobitnom obliku, uz manje preinake u svrhu očuvanja od propadanja, na način da se na njima se još uvijek razaznaju njihove prvotne temeljne arhitektonske karakteristike.

Na očuvanju cjelokupne kulturne baštine brodmoravičkog kraja najviše se ističe Etno – udruuga Turanj, koja svojim radom i zalaganjem podiže svijest o značaju tradicijske ostavštine materijalnog i nematerijalnog oblika, čime se ona čuva od zaborava.

Za još efikasnije očuvanje kulturne baštine, potrebno je dodatno istražiti svaki od primjera stambenog graditeljstva i temeljito ga stilski obraditi te katalogizirati, kako se informacije o njima, kao do sad, ne bi dobivale isključivo usmenom predajom stanovnika, već da se svijest o njihovu postojanju, a u konačnici i važnosti u širem povijesno – etnografskom kontekstu, objedini i prezentira svima.

7. Zaključak

Stambeno graditeljstvo brodmoravičkog kraja još uvijek predstavlja nedovoljno istraženu domenu vezanu uz arhitekturu i graditeljstvo na području Hrvatske, pri čemu se sagledava kroz širu domenu stambenog graditeljstva općenito, te isključivo kroz prizmu stambenog graditeljstva karakterističnog za Gorski kotar, uz malo upisa o pojedinim specifičnostima ovog područja. Budući da je riječ o prostorno malom području koje se svojim karakteristikama može ubrojiti u jedno od etnografski i folklorni najbogatijim dijelovima Gorskog kotara, potrebno je detaljnije interdisciplinarno istraživanje i mapiranje područja brodmoravičkog kraja, čime bi se u svakom od njegovih tridesetak naselja istražio povijesni nastanak naselja, urbanistički razvoj, demografski podaci, a u konačnici i stilski analiza stambenog graditeljstva povezana s utjecajima koji, na ovaj izrazito malen prostor, dolaze iz nekoliko pravaca: iz Primorja, zatim Slovenije preko rijeke Kupe koja se nalazi u neposrednoj blizini, dok se dopliv utjecaja sa sjevera naslućuje prilikom gradnje Lujzinske ceste. Očuvani primjeri stambenog graditeljstva brodmoravičkog kraja svojevrsni su živi spomenici – oni nam svojim postojanjem i odupiranjem zubu vremena svjedoče o povijesti kraja, svakodnevnim navikama i životu ljudi te o vrsnim domaćim drvodjelcima i klesarima, čiju važnost trebamo još više osvijestiti i time sačuvati od zaborava.

„One naše stare goranske *hiše*, *pokrite* šindrom *s natkritim gankom*, *s vovtanim kevdrom*, *s tavanom* na kojem se sušilo meso, *s ognjištem u veži* koja je bila topla; mirisala je... Bio je to neki čudesni vonj u kom su bili sva radost i tjeskoba, sva stoljetna patina i trpkava ljepota našeg domaćeg življenja...

Mirna je bila stara *hiša*. Samo su *cepanjice i hrge* i borove grane pucketale na ognjištu, oko kojeg su sjedili starci i djeca i gledali u kovitlac iskri, što su lebdjele, pa se gasile...

Vratimo se bar u starosti pod te naše rodne stare strehe, ili se bar ponekad osvrnimo na napuštenu, zaboravljenu zipku tamo negdje među ostavljenim stvarima u potkrovlju – tamo u nekom prašnom tavanskom kutu.“

- Viktor Jurković, Na zemlji goranskoj, 1984.

8. Literatura

1. BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu Župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014.
2. BATINA, KLEMENTINA, *Baština Gorskog kotara i njezina primjena: oblici muzeološke i turističke prezentacije*, Etnol. trib. 27-28, Vol. 34/35, 2004./2005., str. 185-196
3. BRADANOVIĆ, MARIJAN, TOPOLOVČAN, IVAN, *Župna crkva sv. Antuna Padovanskog u Fužinama – primjer arhitekture klasicizma u Gorskom kotaru*, Problemi sjevernog Jadrana, Vol. - No. 18, 2020.
4. CHYLAK, ROMAN, *Prometnice, značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
5. CRNIĆ NOVOSEL, MIRJANA, *Gorski kotar u svjetlu raznovrsnih istraživanja*, Problemi sjevernog Jadrana 18 (2020), str. 119.-132.
6. CRNIĆ, ALOJZ, *Prinosi za goransku etnografiju, značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
7. CRNKOVIĆ, EMIL, *Tajne Kupe*, Brod Moravice, 2018.
8. ČERNICKI, LARA i FORENBAHER, STAŠO, *Starim cestama do mora*, Zagreb, 2012.
9. FREUDENREICH, ALEKSANDAR, *Kako narod gradi na području Hrvatske, Zapažanja — snimci i crteži arhitekta*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1972.
10. GOTTHARDI – PAVLOVSKY, BEATA, *Etnografski prostor i sadržaji, u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
11. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice*, Osnovna škola Brod-Moravice, Rijeka, 1969.
12. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Na zemlji goranskoj*, Rijeka, 1984.
13. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981.
14. KARAMAN, IGOR, *Pregled gospodarske povijesti od XV. do XX. stoljeća, značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.

15. KRUHEK, MILAN, Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
16. LASZOWSKI, EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol - dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923.
17. PANDŽIĆ, MILJENKO, Doba tuđinske uprave i pojačanog gospodarskog izrabljivanja (1671.-1860.), značajke u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
18. PAVIĆ, RADOVAN, Zemljopisne značajke u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.,
19. PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA, Fortifikacijski i sakralni spomenici, u: *Gorski kotar*, (ur.) Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981.
20. SMIČIKLAS, TADIJA, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol. V. Diplomata annorum 1256-1272. continens*, Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1907.
21. STEPINAC FABIJANIĆ, TIHOMIRA, *Tradicijska kultura uz Lujzijanu i Karolinu. Povijesni putopis kroz Gorski kotar i Prikuplje*, Problemi sjevernog Jadrana 15 (2016), str. 133.-179.
22. STROHAL, RUDOLF, *Uz Lujzinsku cestu*, Rijeka, 1993.
23. ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012.
24. VURNIK, STANKO. *Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp*, Etnolog (Ljubljana) letnik 4 (1930-1931), 30-85.
25. ŽIVKOVIĆ, ZDRAVKO, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb, 2013.

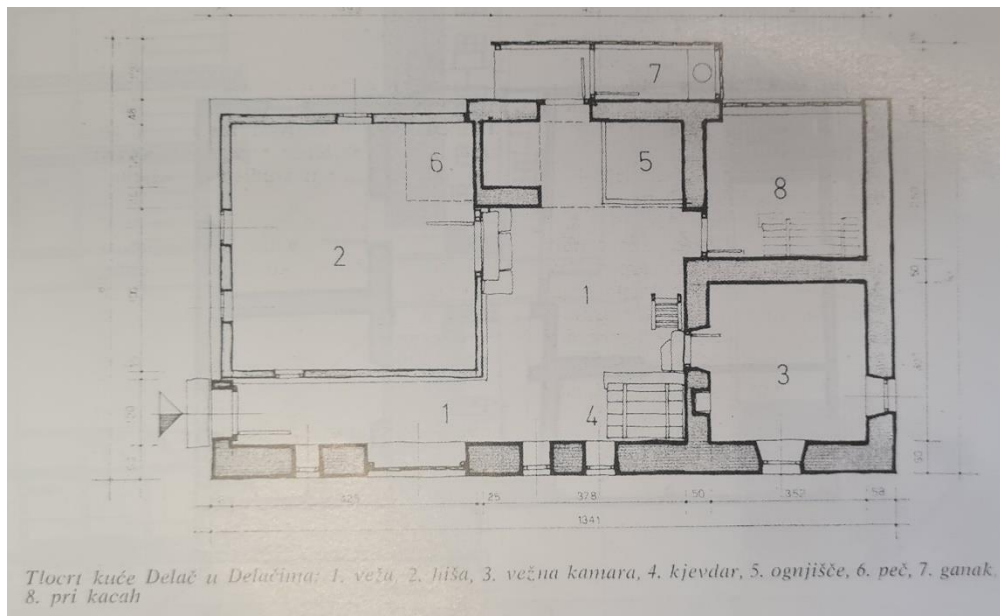
Web izvori:

1. Etnozona Delači, Maklen, Moravička Sela, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0365-1975>.
2. Etnozona Doluš - Brod Moravice, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0199-1978>.
3. Etnozona Kuti, Brod Moravice, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0395-1976>.

4. Kuća Ožanić – Žižek, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-148>
5. Kulturno - povijesna cjelina naselja Male Drage, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4428>
6. Ruralna cjelina Delači, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0278-1971>.
7. Ruralna cjelina naselja Colnari, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0390-1976>.
8. Stambeni objekt Mance, u: Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, URL: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/RRI-0374-1975>.

Slika 2. Katastarski plan naselja Delači iz 1861. godine (Izvor: Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), <https://maps.arcanum.com/en/>)

Slika 3. Tlocrt kuće Delač u naselju Delači (Izvor: Gorski kotar, 1981.)

Slika 4. Pogled na kuću Delač zimi

(Izvor:<https://gorskikotarbike.com/atrakcije/kuca-delac-iz-1644-godine/>)

Slika 5. Unutrašnjost kuće Delač - veža s pogledom na vežnu kamaru i radionicu, desno u kutu je trap (Foto: Davor Delač)

Slika 6. Pogled iz veže na ognjište s voltom, ulaz kroz *ganak* i stepenište na potkrovlje (Izvor: <https://gorskikotarbike.com/atrakcije/kuca-delac-iz-1644-godine/>)

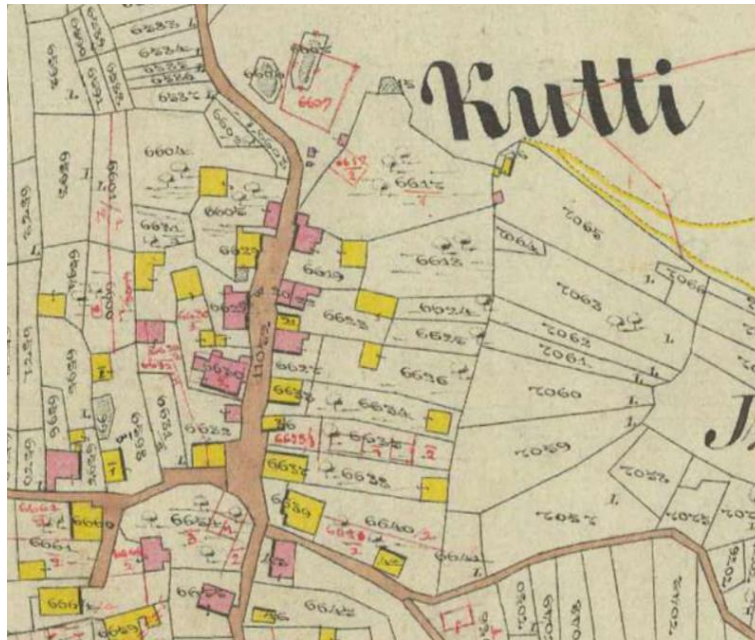
Slika 7. Karakteristična peć na petnjake u kutu *hišne kamare* u kući Delač (Foto: Davor Delač)

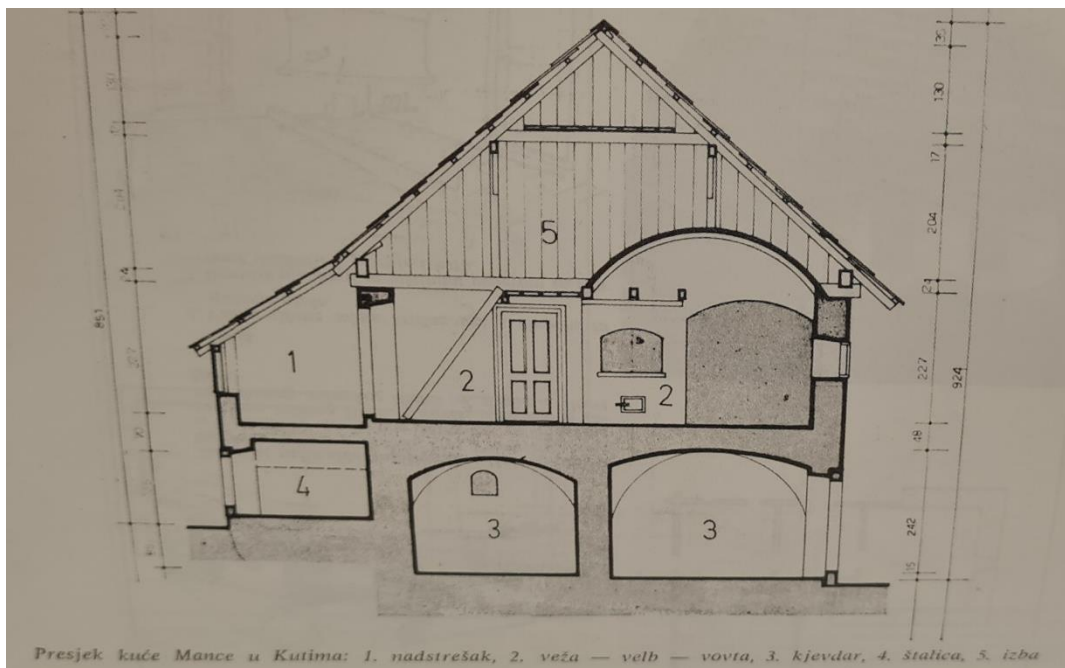
Slika 10. Detalj ulaznog portala kuće Ožanić - Žižek u Delačima (Izvor: Facebook, Starim Cestama do Mora, 2015.)

Slika 11. Reljefni motiv raspetog Isusa na portalu kevdra u Velikim Dragama (Foto: Katarina Tušek)

Slika 12. Katastarski plan naselja Kuti iz 1861. godine (Izvor: Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), <https://maps.arcanum.com/en/>)

Slika 13. Presjek kuće Mance u naselju Kuti (Izvor: Gorski kotar, 1981.)

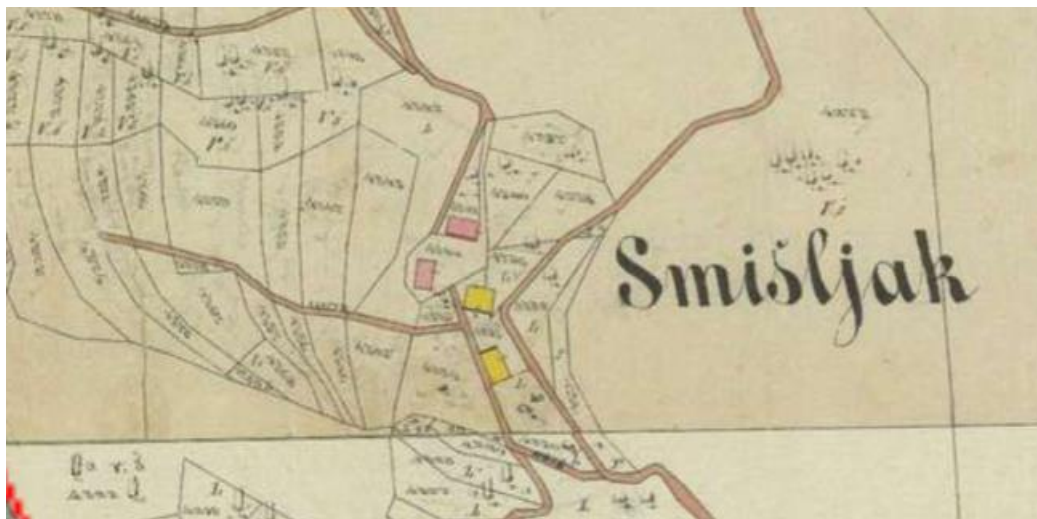
Slika 14. Kuća Mance u Kutima, nekadašnji izgled pročelja (Izvor: Viktor Jurković, *Po dragom goranskom zavičaju - Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981.

Slika 15. Ruševine Kuće Mance u Kutima (Foto: Damir Krizmanić)

Slika 16. Prostorna organizacija sela Smišljak (Foto: Katarina Tušek)

Slika 17. Katastarski plan naselja Smišljak iz 1861. godine (Izvor: Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), <https://maps.arcanum.com/en/>)

Slika 18. Kuća na adresi broj 4 u Smišljaku, pogled srijeda (Foto: Katarina Tušek)

Slika 19. Kuća na adresi broj 4 u Smišljaku, pogled na zabatni dio i vrata od *kevdra* (Foto: Katarina Tušek)

Slika 20. Klesani ulazni portal *kevdra* s godinom gradnje i inicijalima vlasnika (Foto: Katarina Tušek)

Slika 21. Stražnji dio kuće s drvenim *gankom* u Smišljaku (Foto: Katarina Tušek)

Slika 22. Nosive masivne drvene grede na kući u Smišljaku (Foto: Katarina Tušek)

Slika 23. Kuća na adresi broj 3 u Smišljaku, pogled na frontalni i zabatni dio (Foto: Katarina Tušek)

Slika 24. Stražnja strana kuće u Smišljaku, pogled na drveni *ganak* (Foto: Katarina Tušek)

Slika 25. Vrata od *kevra* kuće u Smišljaku s isklesanom godinom gradnje i inicijalima vlasnika (Foto: Katarina Tušek)

Slika 26. Šajar u Dolušu - Pr Zibarjevih (Foto: Katarina Tušek)

Slika 27. Prislonjeni kozovc sa stražnje strane šajara - Pr Zibarjevih u Dolušu (Foto: Katarina Tušek)

Slika 28. Detalj nosivih greda kozovca - Pr Zibarjevih u Dolušu (Foto: Katarina Tušek)

Slika 29. Šajar Pr Rauhovih u Dolušu, pogled s frontalne i bočne strane (Foto: Katarina Tušek)

Slika 30. Prislonjeni *kozolec* sa stražnje strane *šajara* - Pr *Rauhovih* u Dolušu (Foto: Katarina Tušek)

Slika 31. *Kozolec* sa slovenske obale *Kupe*, prekoputa Doluša (Foto: Katarina Tušek)

Slika 32. Pogled na obiteljsku kuću u Colnarima, prednji i bočni dio (Foto: Katarina Tušek)

Slika 33. Drvena ulazna vrata obiteljske kuće u Colnarima s urezanim inicijalima vlasnika i datumom gradnje (Foto: Katarina Tušek)

Slika 34. Zabatno pročelje obiteljske kuće u Colnarima, ulaz u *kevder* (Foto: Katarina Tušek)

Slika 35. Stražnji dio obiteljske kuće u Colnarima, zatvoreni *ganak* (Foto: Katarina Tušek)

Slika 36. Drveni šajar i drvarnica u Colnarima (Foto: Katarina Tušek)

Slika 37. Spoj drvenog i kamenog materijala, stražnja strana šajara u Colnarima, detalj masivnih greda na kamenim temeljima (Foto: Katarina Tušek)

Slika 38. Šternja uz šajar u Colnarima (Foto: Katarina Tušek)

Slika 39. *Sušna jama* u Colnarima (Foto: Katarina Tušek)

Slika 40. Obnovljena *sušna jama* u Nagličima (Foto: Katarina Tušek)

Slika 41. Obiteljska kuća *Pr Kramarjevih* u Zavrhu, prednji dio kuće (Foto: Katarina Tušek)

Slika 42. Ulazni portal i dekorirani prozorski otvor kuće *Pr Kramarjevih* u Zavrhu (Foto: Katarina Tušek)

Slika 43. Detalj lijevog kapitela kamenog portala u Zavrhu, uklesano: **18 MATIA** (Foto: Katarina Tušek)

Slika 44. Detalj desnog kapitela kamenog portala u Zavrhu, uklesano **RACHKI 33** (Foto: Katarina Tušek)

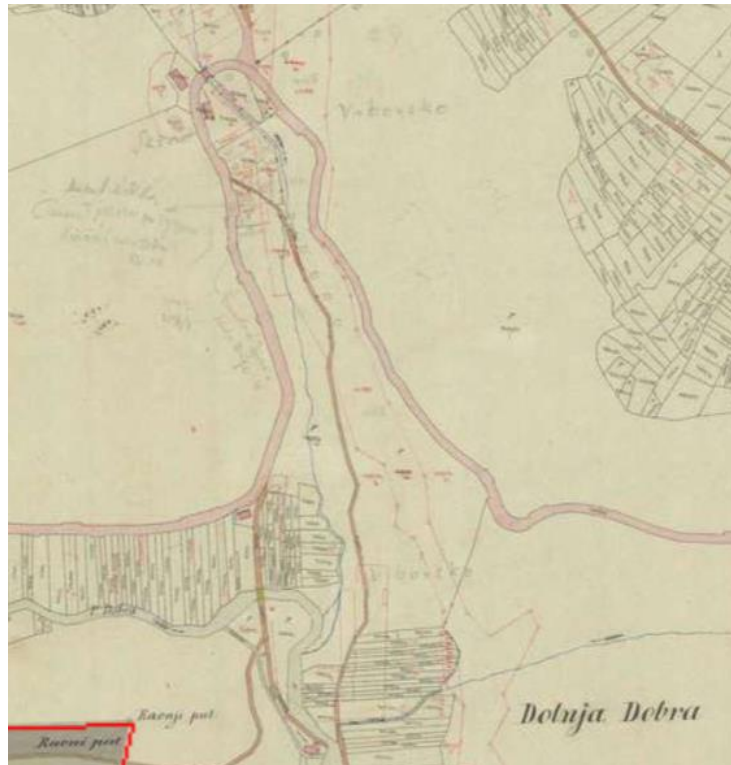
Slika 45. Pogled na zabatni dio kuće u Zavrhu, ulazna vrata od *kevdra* (Foto: Katarina Tušek)

Slika 46. Područna škola u Podstenama, pogled na prednji i bočni dio (Foto: Katarina Tušek)

Slika 47. Ulazni portal nekadašnje područne škole u Podstenama (Foto: Katarina Tušek)

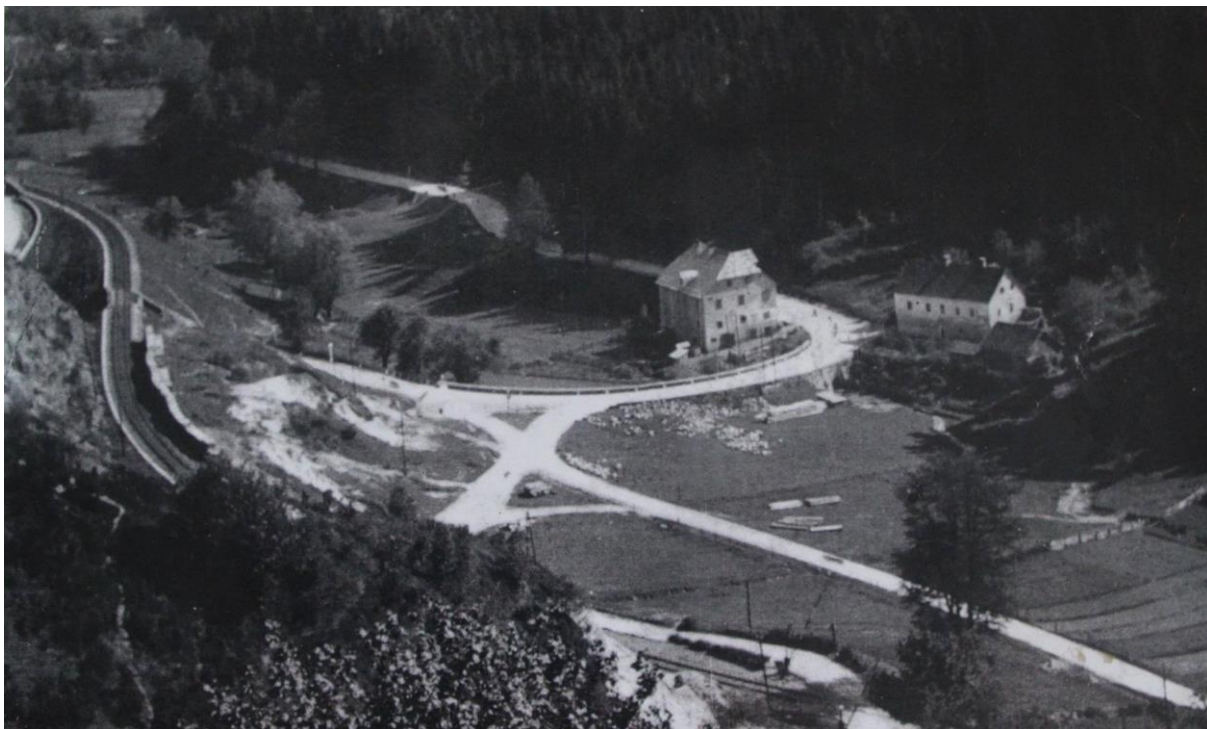
Slika 48. Katastarski plan naselja Donja Dobra iz 1861. godine (Izvor: Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), <https://maps.arcanum.com/en/>)

Slika 49. Građanska kuća u Donjoj Dobri, bočna strana (Foto: Katarina Tušek)

Slika 50. Zablatno pročelje građanske kuće u Donjoj Dobri (Foto: Katarina Tušek)

Slika 51. Dvije kuće građanskog tipa u Donjoj Dobri, 1929. godine – lijeva je srušena (Izvor: Facebook stranica "Gorski Kotar - Retrografija")